

Magyar László András emlékére

DR. MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS (1956-2022)

Búcsúzik a szerkesztőség, hajdani és mostani egyaránt. Egy kiváló ember ment el, kolléga, barát, korunk oly kevés polihisztorainak egyike, igazi humanista tudós. Ő maga most fanyar humorával, szerénységével elmés, pikírt megjegyzéssel jutalmazná e sorokat – bárha hallanánk... Csak egy könyvtáros – definiálta magát, s valóban az volt: a KÖNYVTÁROS

Az MNM Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár munkatársa, vezetője, a Múzeum, Könyvtár és Levéltár/Adattár igazgató helyettese volt 2021-ig. Latin-magyar szakon végzett az ELTE Bölcsészkarán, klasszika-filológiai tudását jeles orvostörténészként is kamatoztatta. A latin és ógörög mellett számos nyelven beszélt, fordított, forráskiadványai megkerülhetetlenek számos kultúrtörténeti témakörben, legyen az orvos- és gyógyszerészettörténet, vámpírológia

szexualitástörténet, cigánykutatás, sporttörténet, thanatológia és még hosszan sorolhatnánk. Szaktudományi írásai magyar és nemzetközi elismertsége vitathatatlan, mégis igazi kedvencei azok a tanulmányai voltak, amelyek szélesebb körben is ismertté tették a nevét: a kultúr- és mentalitástörténeti érdekességek és kuriózumok tudományos-ismeretterjesztő jellegű bemutatásai. Felsorolni is képtelenség, hisz hosszú polcokat töltenének meg ezek az írások, amelyeket élvezet olvasni. A száraz tényeket utánozhatatlan stílusával, humorával úgy tudta bemutatni, életre kelteni, hogy azt is magával ragadta, aki cseppet sem konyított az efféle történeti témákhoz. Igazi szerelmese volt mindennek, ami meghökkentő, mai szemmel megmosolyogtató szellemtörténeti érdekesség, s ezeket mindenkivel megszerettette. Ragyogó szellemét, lelkének rezdüléseit szépirodalmi munkássága is dicséri. Versei, novellái, műfordításai a magyar irodalom elismert képviselői közé emelték.

Megtiszteltetés volt a Kharón alapítói, szerkesztői, szerkesztőbizottsági tagjai számára is, hogy magunk között tudhattuk. Nem csupán szerkesztőbizottsági tagként, hanem a Források rovat szerkesztőjeként, sőt szerzőként is gazdagította a folyóirat anyagát, emelte színvonalát. Élveztünk társaságát, precíz, nagy odafigyeléssel végzett munkáját.

Egy nagy ember távozott most el, értékelvűsége, mindennek fölött álló gerincessége, óriási tudása és legfőképp emberi erényei miatt mindenki szerette. Hiányozni fog, hiányozni fogsz Laci! Requiescat In pace!

Horányi Ildikó

a Kharón volt főszerkesztője

DR. KŐMÜVES SÁNDOR

Lehet-e mérni az elviselhetetlen szenvedést?

Az SOS-V mérőeszköz

Összefoglalás ♦ *A tanulmány ismerteti azt a kutatási programot, amely a holland háziorvosi ellátás keretében ápolt, végstádiumú daganatos betegek által tapasztalt elviselhetetlen szenvedés részletesebb megismerését tűzte ki célul. A bevezetés felvázolja a kutatás főbb paramétereit, ezt követi az elviselhetetlen szenvedés mérésére alkalmas eszköz, a SOS-V leírása, majd pedig az SOS-V alkalmazásával nyert főbb adatok ismertetése. A tanulmány rövid reflexióval zárul, itt kiemelésre kerül a mérőeszköz lehetséges hasznosíthatósága a palliatív gondozás területén.*

Kulcsszavak: elviselhetetlen szenvedés, végstádiumú daganatos betegek, eutanázia iránti kérés, orvos által asszisztált öngyilkosság iránti kérés, palliatív gondozás

How can we measure unbearable suffering?

The SOS-V instrument

Summary ♦ *The paper outlines a research program which aimed at gaining a better insight into the unbearable suffering experienced by patients in a Dutch primary care setting. The introduction outlines the main features of the research agenda. This section is followed by the description of the SOS-V instrument which was developed to measure unbearable suffering. The main part of the paper contains the presentation of the data gathered with the use of the instrument. The paper is closed with a short reflection in which the possible usefulness of the instrument in palliative care is highlighted.*

Keywords: unbearable suffering, end-stage cancer patients, euthanasia request, physician-assisted suicide request, palliative care

I. Bevezetés

Hollandiában az *eutanáziát* vagy az *orvos által asszisztált öngyilkosságot* igénybe vevő betegek legjelentősebb számú csoportját a *daganatos betegek* alkotják.¹ Az eutanázia vagy az orvos által asszisztált öngyilkosság végrehajtására leggyakrabban a *háziorvosi ellátás* keretén belül kerül sor, rendszerint a beteg hátralévő becsült két hetének időtartama alatt.

Az *elviselhetetlen szenvedés* témája a holland életvégi döntésekről folytatott társadalmi vitának már az 1970-es évektől szerves részét alkotja (Griffiths-Weyers-Adams, 2008), továbbá az ún. eutanázia törvény hatályba lépése óta a beteg elviselhetetlen módon történő szenvedésének megállapítása az eutanázia, illetve az orvos által asszisztált öngyilkosság végrehajthatóságának egyik törvényes feltétele is. Ugyanakkor hosszú évtizedeken át nem végeztek olyan holland kutatást az orvosi ellátás terében, amely a betegek szemszögéből tárta volna fel az elviselhetetlen szenvedés tapasztalatát, összetevőit. Olyan mérőeszköz sem került kifejlesztésre, amely speciálisan az elviselhetetlen szenvedés összetevőinek feltérképezését tűzte volna ki célul.

Ezt a hosszú ideje fennálló adósságot kívánta rendezni a Vrije Egyetem Orvosi Centrumának (Vrije Universiteit Medisch Centrum, VUmc) EMGO+ Intézete által vezetett kutatása,² amely *a holland háziorvosi ellátás keretén belül ápolt, végstádiumú daganatos betegek elviselhetetlen szenvedésének feltérképezését tűzte ki célul betegorientált, prospektív longitudinális, kvantitatív kutatás keretében*. A kutatócsoport munkája az életük végén járó betegek által tapasztalt elviselhetetlen szenvedés számos sajátosságát illetően fontos tanulságokat eredményezett. (Ruis et al, 2009; Ruis et al, 2011a; Ruis et al, 2011b; Ruis et al, 2012; Ruis et al, 2013; Ruis et al, 2014)

A kutatás előkészítő fázisa 2001-ben kezdődött, több mint 200 tanulmány szisztematikus feldolgozásával. Ezt követte egy, az életük végén járó daganatos betegek szenvedésének feltérképezésére alkalmas mérőeszköz kifejlesztése, amit a kutatók *State-of-Suffering V-ra* (röviden: SOS-V) kereszteltek.³

A betegek kutatásba történő beválogatása 2003 májusa és 2006 májusa között történt,⁴ a beválogatott betegek követése 2007 májusával zárult le. A kutatás alanyai azok az utrechti

¹ Ld. például a Regionális Eutanázia Felülvizsgáló Szakbizottságok (RTE) jelentéseit. A jelentések angol nyelven elérhetők az interneten: <https://english.euthanasiecommissie.nl/the-committees/documents/publications/annual-reports/2002/annual-reports/annual-reports>

² A kutatást a Holland Tudományos Kutatási Szervezet (Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, NWO) finanszírozta.

³ A SOS-V-nak van már némi hazai recepciója: ld. Simkó, 2019:7, Kőműves, 2018:45.

⁴ Az adatfelvételi periódus (2003-2006) óta mostanáig már jelentős idő telt el, mely alatt a palliatív gondozás eszköztára – például a fájdalomcsillapítás - is fejlődésen ment keresztül. Ezt a ténytet nem szabad figyelmen kívül hagynunk az eredmények interpretációja során.

háziiorvosi praxisokba tartozó betegek lehettek, akik megfeleltek a következő hat kritériumnak: 1. végstádiumú daganatos betegek voltak, 2. a hátralévő élettartamuk becslés szerint fél év vagy annál rövidebb időszak volt, 3. rendelkeztek döntésképeséssel, 4. folyékonyan beszéltek hollandul, 5. egészen haláluk pillanatáig az otthonukban kívántak tartózkodni, és 6. volt háziiorvosuk, akik az ellátásukért az elsődlegesen felelős személy volt.

A beválogatási kritériumoknak való megfelelés alapján a közreműködő háziiorvosok 258 személyt azonosítottak, közülük 148 személyt kértek fel a kutatásban való részvételre. A 148 személyből 95-en egyeztek bele a részvételbe, később közülük 76-an egyeztek bele az SOS-V interjú lefolytatásába. A 76 személyből 64 beteg halálozott el a követési időszak alatt (közülük 46-an a kutatásba kerülést követő 6 hónapon belül), így a minta 64 betegből állt.⁵ A 64 beteg életkora 38 és 86 év között volt, átlagos életkoruk 70 év volt. A leggyakoribb daganat a tüdődaganat volt 27%-kal, ezt követte a gastrointestinalis daganat 25%-kal. Az általános demográfiai változókat tekintve a betegek 60%-a az általános iskolainál magasabb iskolai végzettséggel rendelkezett, 63%-a egyedül élt, 77%-ának volt gyermeke, 62%-a protestáns vagy katolikus volt. 1 személyt major depresszióval diagnosztizáltak. *17 személy (a betegek 27%-a) fogalmazott meg eutanáziára vagy asszisztált öngyilkosságra irányuló explicit kérést, 5 beteg esetében – a kérésnek eleget téve – az eutanázia vagy az asszisztált öngyilkosság végrehajtásra került.*

60⁶ beteg esetében legalább egy alkalommal felvételre került az SOS-V, 33 beteg esetében legalább két SOS-V adatfelvételre is sor került (Ruijs, 2015: 102). *Tehát 60 személlyel történt SOS-V adatfelvétel, a kutatás keretében 153 SOS-V kérdőív adatainak a feldolgozására és elemzésére került sor.* Az utolsó interjúra átlagosan 30 nappal a beteg halála előtt került sor, a betegek közel negyedének az esetében az utolsó interjút az elhalálozást megelőző két hét során vették fel.⁷ (Ruijs, 2015: 81) Az SOS-V adatainak felvételét az adatfelvételi technikákban képzett Cornelius Dositheus Maria Ruijs háziiorvos és egy gyógytornász⁸ végezték (Ruijs, 2015: 100, Ruijs, 2012: 3).

Azok a kérdések, melyek a tanulmányunk témáját képezik és az elviselhetetlen szenvedés jelenségének mélyebb megértése szempontjából fontosak, a következők voltak⁹:

⁵ A 76 személyből 6 személy megszakította a kutatásban való részvételét egy vagy több interjút követően, 6 személy pedig még mindig életben volt a követési időszak lezárulásakor.

⁶ A 64-ből 4 beteg esetében az interjúért felelős személy a beteg számára túlságosan megterhelőnek érezte az interjú lefolytatását, ezért eltekintett az interjútól.

⁷ Megjegyzendő, hogy a kutatásból született publikációkból, illetve Ruijs disszertációjából nem lehetett kikövetkeztetni, hogy az „utolsó interjú” minden esetben magába foglalta-e az SOS-V adatfelvételt is.

⁸ A gyógytornász nevét a tanulmányok nem említik.

⁹ A kutatócsoport által feltett összes kérdéshez ld. Ruijs, 2015: 173-174.

- A szenvedés mely aspektusai elviselhetetlenek a betegek számára és a szenvedés elviselhetetlennek minősített aspektusai milyen gyakorisággal fordulnak elő?
- Mi a minden tényezőt egybevetve elviselhetetlennek minősített szenvedés (összességében elviselhetetlen szenvedés) gyakorisága?
- Melyek a leggyakrabban tapasztalt tünetek?
- Milyen kapcsolat áll fenn a tünetek intenzitása és az elviselhetetlen szenvedés között?
- Hogyan változik az elviselhetetlen szenvedés az idő előrehaladtával?
- Az elviselhetetlennek érzett tünetek mely minőségi sajátosságai határozzák meg az elviselhetetlen szenvedés természetét?
- Milyen kapcsolat áll fenn az elviselhetetlen tünetek és az eutanáziára vagy asszisztált öngyilkosságra irányuló explicit kérés között?
- Milyen kapcsolat áll fenn az összességében elviselhetetlennek minősített szenvedés és az eutanáziára vagy asszisztált öngyilkosságra irányuló explicit kérés között?
- Melyek a szenvedés elviselésére való képesség forrásai?

II. State-of-Suffering V (SOS-V)¹⁰

A kutatócsoport első lépésben definiálta az „*elviselhetetlen szenvedés*” fogalmát: „a szenvedés szubjektív tapasztalata, amely olyan mértékben súlyos és kontrollálhatatlan, ami már meghaladja a személy tűrőképességét” (Ruijs et al, 2009: 2). A kutatók fontosnak tekintették azt is leszögezni – összhangban az általuk tapasztaltakkal –, hogy az elviselhetetlen szenvedés nem egy merev állapot, hanem olyan, ami intenzitását tekintve fluktuálhat, számos körülmény változása következtében.

A szenvedés szubjektív értelmezése szükségszerűen olyan *multidimenzionális entitás*ra utal, amely a hagyományos megközelítést alkalmazva magában foglalja a fizikai, a lelki, a szociális és az egzisztenciális/spirituális dimenziókat. Az egzisztenciális dimenzió evidens jellegét az életvégi döntések kontextusában mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy egy életvégi döntés par excellence egzisztenciális döntés. A kutatók a szenvedés szakirodalomban található két keretrendszerének áttekintését követően eszközükhöz *a szenvedés 5 területét határozták meg*¹¹ (3 területet további alrészekre bontottak):

- I. Orvosi tünetek (A. Általános; B. Pszichológiai; C. Légutak; D. Gasztrointesztinális traktus és húgyvezeték; E. Bőr; F. Idegrendszer és mozgásszervrendszer),

¹⁰ A SOS-V elérhető hollandul és angolul is Dr. Cornelius Dositheus Maria Ruijs doktori disszertációjában: Ruijs, 2015. A mérőeszköz neve a holland változatban is angolul szerepel.

¹¹ A szenvedés 5 területére való utalást jelenti a mérőeszköz nevében a római V-ös szám.

- II. Funkcióvesztés,
- III. Személyes aspektusok (A. Önértékelés; B. A függetlenség elvesztésének megélése; C. A jövő perspektívatlanságának észlelése),
- IV. Környezet (A. Kapcsolat a családdal és a barátokkal; B. Kommunikáció; C. A gondozás sajátosságai),
- V. A betegség természete és prognózisa.

Az ezen területek alá tartozó szenvedés-összetevőkre vonatkozó kérdések alkotják a kérdőív első, terjedelmében legjelentősebb egységét, 69 kérdéssel.

Az életminőség kérdőívek – például az EORTC QLQ C30¹² - alapvetően a tünetek intenzitását mérik, a gyakorlati tapasztalat azonban azt mutatja, hogy egy tünet intenzitása és a tünet által okozott szenvedés mértéke nem minden esetben mutat azonos értéket. A kérdőív a szenvedés minden egyes összetevőjének esetében két kérdést tartalmaz: az első kérdés a szenvedés összetevőjének *intenzitására*, a második kérdés pedig az összetevő *elviselhetetlenségének mértékére* kérdez rá. (A második kérdést csak abban az esetben kell feltenni a betegnek, ha a tünet jelen van.) Mindkét kérdés esetében a válaszlehetőségek egy ötfokozatú skálán találhatók, a skálaértékek az egyáltalán nem (1-es) értéktől a nagyon súlyos (5-ös) értékig terjednek. Az elképzelés, hogy a tünet elviselhetetlensége különböző intenzitású lehet, a kutatók szerint az elviselhetetlen szenvedés általuk megfogalmazott definíciójából következik, amelyet a gyakorlati tapasztalatból eredeztettek. *Az elviselhetetlenség 5 skálaértéke közül a kutatók a két legmagasabb értéket, a súlyos (4-es) és a nagyon súlyos (5-ös) értékeket definiálták elviselhetetlen mértékű szenvedésként.*

A szenvedés különböző összetevőire irányuló kérdéseket követően az interjú készítője azt kérdezi meg a betegtől, hogy a szenvedésének meg tudna-e nevezni olyan egyéb összetevőjét, amely mindezidáig nem került szóba. Ez lehetőséget biztosít arra, hogy feltárulhasson *a szenvedés egyéni konstitúciója*.

A kérdőív soron következő, második egysége azt érdeklődi meg a betegtől, hogy ha a szenvedés minden összetevőjének hatását összességében tekinti, akkor ez az *összességében vett szenvedés* 1. mennyire súlyos, 2. mennyire elviselhetetlen, illetve 3. mennyire reménytelen. A válaszokat ez esetben is egy, a szenvedés tüneteinek használt ötfokozatú skálán lehet kiválasztani, az értékek ez esetben is az 1-es (egyáltalán nem) értéktől az 5-ös (nagyon súlyos) értékig terjednek.

¹² Az EORTC [European Organisation for Research and Treatment of Cancer] Quality of Life Cancer Patients egy speciálisan a daganatos betegséggel élő személyek életminőségének vizsgálatára kifejlesztett 30 itemből álló kérdőív. A kérdőívről bővebben ld.: <https://qol.eortc.org/questionnaire/eortc-qlq-c30/>

Az első és a második egység kérdéseinek esetében, amennyiben a beteg a szenvedését elviselhetetlennek minősítette (a skálán a súlyos (4-es) vagy a nagyon súlyos (5-ös) értéket jelölte meg), a kérdezőnek rá kell kérdeznie arra, hogy konkrétan mi az, amit a beteg elviselhetetlennek érez, a helyzetet mitől érzi elviselhetetlennek.

A kérdőív utolsó, harmadik egysége nyitott kérdések formájában érdeklődik meg a betegről, hogy 1. mit gondol, számára mi teszi elviselhetővé a szenvedést, 2. a jelen helyzetben a hit nyújt-e számára enyhülést, 3. a múltban szemtanúja volt-e valaki betegségből eredő súlyos szenvedésének; amennyiben igen, akkor ez hogyan hatott rá, és 4. a mostani betegségének van-e valamilyen pozitív következménye az életére nézve; amennyiben igen, akkor melyek ezek a következmények, és miért tekinti ezeket pozitív következményeknek?

A kérdéseket a betegnek az elmúlt két nap tekintetében kell megválaszolnia, valamint törekedni kell arra, hogy válasza az első gondolatokat és érzéseket rögzítse.

Azoknál a kérdéseknél, ahol a válaszlehetőséget egy ötfokú skálán jelezheti a beteg, a válaszadást segíti egy kis lap, amin szerepel a pontozási szisztéma, ezt a segédletet a beteg az interjú elején megkapja.¹³

A SZENVEDÉS 5 TERÜLETÉRE IRÁNYULÓ KÉRDÉSEK	69 kérdés
I. ORVOSI TÜNETEK	37 kérdés
II. FUNKCIÓVESZTÉS	7 kérdés
III. SZEMÉLYES ASPEKTUSOK	17 kérdés
IV. KÖRNYEZET	6 kérdés
V. A BETEGSÉG TERMÉSZETE ÉS PROGNÓZISA	2 kérdés
HIÁNYZÓ ASPEKTUSOK	1 kérdés
AZ ÖSSZESEGÉBEN TEKINTETT SZENVEDÉSRE IRÁNYULÓ KÉRDÉSEK	3 kérdés
NYITOTT KÉRDÉSEK	4 kérdés
Összesen:	77 kérdés

1. táblázat: A SOS-V kérdőív strukturális felépítése

¹³ A SOS-V kérdőív pszichometriai sajátosságaihoz ld. Ruijs et al, 2009: 5-8.

A kérdőív az életük végén járó daganatos betegek csoportjára lett kifejlesztve, vagyis *a szenvedés összetevőit alkotó lista bizonyos mértékben szükségszerűen betegspecifikus.*

Az SOS-V kérdőív kitöltése a jelen formájában az eddigi tapasztalatok szerint 20-40 percet vesz igénybe (Ruijs, 2015: 44).

Az SOS-V alkalmazásával nyert adatok

Tekintsük át, hogy a kutatás milyen válaszokkal szolgált a fentebb megnevezett kérdésekre.¹⁴

A szenvedés mely aspektusai elviselhetetlenek a betegek számára és a szenvedés elviselhetetlenek minősített aspektusai milyen gyakorisággal fordulnak elő?

A betegek a szenvedésnek mind az öt kategóriájában megneveztek olyan aspektust, amit elviselhetetlenek minősítettek. A 2. táblázat a szenvedés öt nagy területének vonatkozásában a szenvedésnek azokat az elemeit tünteti fel, melyeket a betegek a legnagyobb gyakorisággal elviselhetetlenek minősítettek.

A SZENVEDÉS DIMENZIÓJA ÉS ÖSSZETEVŐJE	ELVISELHETETLENNEK MINŐSÍTETT (a skálán a beteg által 4-es vagy 5-ös értéket kapott)	AZ ÖSSZETEVŐ JELEN VAN
ORVOSI TÜNETEK		
Gyengeség	57 %	93 %
Általános diszkomfort	37 %	80 %
Fáradtság	35 %	87 %
Fájdalom	25 %	72 %
Étvágytalanság	25 %	62 %
FUNKCIÓVESZTÉS		
A mindennapi tevékenységek korlátozottsága	55 %	83 %
A szabadidős tevékenységek korlátozottsága	50 %	82 %
A ház/lakás rendben tartásával kapcsolatos segítség igénye	42 %	71 %
Ágyhoz kötöttség	32 %	56 %
Az önellátással kapcsolatos segítség igénye	22 %	60 %

¹⁴ A legutolsó kérdés előtt szereplő két kérdést egy kérdésbe vonjuk majd össze.

SZEMÉLYES ASPEKTUSOK		
Másokra való ráutaltság érzete	45 %	80 %
Képtelen olyan dolgokat tenni, amiket fontosnak tekint	42 %	63 %
Nehézséget okoz a jelen helyzet elfogadása	33 %	60 %
A saját élet felett érzett kontroll elvesztése	27 %	30 %
Negatív gondolatok vagy aggodás	15 %	32 %
KÖRNYEZET		
A hozzátartozók úgy vélik, hogy a beteg szenvedése túl súlyos	16 %	33 %
Egyedüllét (nincs senki jelen a beteg számára)	12 %	15 %
Elégtelen ellátás	8 %	12 %
Nem kielégítő mértékű társas kapcsolat	3 %	8 %
Elégtelen mértékű támogatás (a család, a barátok, a közelállók részéről)	2 %	5 %
A BETEGSÉG TERMÉSZETE ÉS PROGNÓZISA		
A jövőbeni szenvedéstől való félelem	17 %	40 %
Jövőbeni félelem a szenvedés elviselésére való képesség meggyengülésétől	10 %	25 %

2. táblázat: A szenvedés leggyakrabban elviselhetetlennek minősített összetevői (n=60)

[dimenzióként –az V. dimenzió kivételével- az 5 leggyakoribb összetevő feltüntetésével]

Az (I.) Orvosi tünetek kategóriában a betegek a leggyakrabban a *gyengeséget* (57%), a (II.) Funkcióvesztés kategóriában a *mindennapi tevékenységek korlátozottságát* (55%), a (III.) Személyes aspektusok kategóriában a *másokra való ráutaltság érzését* (45%), a (IV.) Környezet kategóriájában a *hozzátartozók által túl súlyosnak ítélt szenvedést* (16%), az (V.) Betegség természete és prognózisa kategóriában pedig a *jövőbeni szenvedéstől való félelmet* (17%) minősítették elviselhetetlennek.

Az elviselhetetlen aspektusok fele a természetét illetően lelki, társas vagy egzisztenciális volt.

Mi a minden tényezőt egybevetve elviselhetetlennek minősített szenvedés (összességében elviselhetetlen szenvedés) gyakorisága?

Összességében elviselhetetlennek érezte a szenvedését a betegek 28%-a, tehát 4 betegből legalább 1. Az összességében elviselhetetlen szenvedés mérsékelt mértékben volt jelen a betegek 25%-ában, csekély mértékben volt jelen a betegek 10%-ában, nem volt jelen a betegek 37%-ában.

Melyek a leggyakrabban tapasztalt tünetek?

A tünetek gyakorisága az (I.) Orvosi tünetek területén volt a legmagasabb. Ezen a területen a gyengeség szerepel a legmagasabb gyakorisággal (93%), a gyengeség a betegek 57%-a számára elviselhetetlennek is mutatkozott. Szintén magas gyakorisággal szerepelt még a fáradtság, az általános diszkomfort, a megváltozott külső megjelenés, valamint a fájdalom. A (II.) Funkcióvesztés kategóriájában a *mindennapi tevékenységek*, valamint a szabadidős tevékenységek területein tapasztalt korlátozottságok voltak jelen a legmagasabb gyakorisággal (83% és 82 %). A (III.) Személyes aspektusok osztályában a *másokra való ráutaltság érzete* volt a leggyakoribb (80%), gyakoriságban ezt követte az olyan dolgok megtételére való képtelenség, melyeket a beteg fontosnak tekint (63 %) és a jelent helyzet elviselésével kapcsolatban tapasztalt nehézségek (60%). A (IV.) Környezet területén számos beteg említette, hogy a *hozzátartozói túl súlyosnak tekintik a szenvedését* (33%), a második helyen az egyedüllét érzete (15%) szerepelt. Az (V.) Betegség természete és prognózisa kategóriában a *jövőbeni szenvedéstől való félelem* (40%) és a szenvedés elviselésére való képesség mértékének csökkenésétől való félelem (25%) szerepel az első és a második helyen.

	Jelen van	Magas intenzitás *	Magas intenzitás és elviselhetetlen	Alacsony intenzitás**	Alacsony intenzitás és elviselhetetlen	Elviselhetetlen***
ORVOSI TÜNETEK						
Gyengeség	93 %	51 %	43 %	42 %	14 %	57 %
Fáradtság	87 %	48 %	28 %	39 %	7 %	35 %
Általános diszkomfort	80 %	27 %	17 %	53 %	20 %	37 %
Megváltozott külső	78 %	40 %	20 %	38 %	2 %	22 %
Fájdalom	72 %	20 %	18 %	52 %	7 %	25 %
Az étvágy elvesztése	62 %	4 %	10 %	38 %	15 %	25 %
Légzési nehézség	59 %	17 %	14 %	42 %	5 %	19 %
Koordinációs zavar	57 %	17 %	13 %	40 %	5 %	18 %
FUNKCIÓVESZTÉS						

A mindennapi tevékenységek korlátozottsága	83 %	58 %	48 %	25 %	7 %	55 %
A szabadidős tevékenységek korlátozottsága	82 %	60 %	48 %	22 %	2 %	50 %
A ház/lakás rendben tartásával kapcsolatos segítség igénye	71 %	54 %	39 %	17 %	3 %	42 %
Az önellátással kapcsolatos segítség igénye	60 %	27 %	15 %	33 %	7 %	22 %
Ágyhoz kötöttség	56 %	32 %	24 %	24 %	8 %	32 %
SZEMÉLYES ASPEKTUSOK						
Másokra való ráutaltság érzete	80 %	50 %	37 %	30 %	8 %	45 %
Képtelen olyan dolgokat tenni, amiket fontosnak tekint	63 %	26 %	23 %	37 %	19 %	42 %
Nehézséget okoz a jelen helyzet elfogadása	60 %	30 %	25 %	30 %	8 %	33 %
KÖRNYEZET						
A hozzátartozók úgy vélik, hogy a beteg szenvedése túl súlyos	33 %	10 %	9 %	23 %	7 %	16 %
Egyedüllet (nincs senki jelen a beteg számára)	15 %	8 %	8 %	7 %	4 %	12 %
Elégtelen ellátás	12%	2 %	0 %	10 %	8 %	8 %
Nem kielégítő mértékű társas kapcsolat	8 %	2 %	2 %	6 %	1 %	3 %
Elégtelen mértékű támogatás (a család, a	5 %	0 %	0 %	5 %	2 %	2 %

barátok, a közelállók részéről)						
Szégyenérzet	2 %	0 %	0 %	2 %	2 %	2 %
A BETEGSÉG TERMÉSZETE ÉS PROGNOZISA						
A jövőbeni szenvedéstől való félelem	40%	15 %	14 %	25 %	3 %	17 %
Jövőbeni félelem a szenvedés elviselésére való képesség meggyengülésétől	25%	8 %	8 %	17 %	2 %	10 %

4. táblázat: A tünet intenzitása és a tünet elviselhetlensége közötti kapcsolat (n=60)

[az (I.) orvosi tünetek és a (II.) funkcióvesztés kategóriáiban csak az 50%-nál nagyobb gyakoriságok kerültek feltüntetésre]

*Magas intenzitás: 4-es vagy 5-ös érték a tünetintenzitás skáláján

**Alacsony intenzitás: 1-es, 2-es vagy 3-as érték a tünetintenzitás skáláján

***Elviselhetetlen: 4-es vagy 5-ös érték a szenvedésintenzitás skáláján

Milyen kapcsolat áll fenn a tünetek intenzitása és az elviselhetetlen szenvedés között?

A magas intenzitás és az elviselhetetlen szenvedés az 5-nél több¹⁵ elemszámot tartalmazó tünetek esetében leggyakrabban az (I.) Orvosi tünetek területén a *fájdalomnál (92%)*, a koncentrációképesség elvesztésénél (88%), az érthetetlen beszédnél (88%), a rossz alvásnál (86%), a gyengeségnél (84%), a légzési nehézségeknél (80%), a koordinációs nehézségeknél (80%), a (II.) Funkcióvesztés területén a *mindennapos tevékenységek korlátozottságánál (83%)*, a szabadidős tevékenységek korlátozottságánál (81%), a (III.) Személyes aspektusok területén a *saját élet feletti kontroll elvesztésénél (92%)*, a fontosnak tekintett dolgok megtételére való képtelenségénél (87%), a jelen helyzet elfogadásában tapasztalt nehézségnél (83%), az (V) Betegség természete és prognózisa területén pedig a *jövőbeni szenvedéstől való félelemnél (89%)* járt együtt.

¹⁵ Kisebb elemszámnál más összetevők esetében is megfigyelhetünk magas együttjárási százalékot, például 100%-os együttjárást találunk a (IV.) környezet kategóriáján belül a *magányosság, a nem kielégítő mértékű társas kapcsolatok* esetében is; bővebben ld. Ruijs et al, 2013: 5-8.

Az alacsony intenzitás leggyakrabban az elégtelen ellátás (83%), a saját élet elvesztése feletti kontroll (80%), a székletinkontinencia (75%), valamint a hányás (73%) eseteiben járt együtt elviselhetetlen szenvedéssel.

Hogyan változik az elviselhetetlen szenvedés az idő előrehaladtával?

Az időbeni változás mérésére annál a 33 betegnél volt lehetőség, akik esetében legalább két alkalommal lehetett interjút készíteni. Az utolsó előtti és az utolsó interjú között eltelt időszakban a magas intenzitásúnak értékelt tünetek között legjelentősebb mértékben az általános diszkomfort, az ágyhoz kötöttség és az önellátásban igényelt segítség gyakorisága emelkedett. Számos egyéb tünet gyakorisága is magasabb az utolsó interjúkban (például a fáradtság, a mindennapi tevékenységek területén érzékelt korlátozottság érzete, vagy a másokra való ráutaltság érzete). Az elviselhetetlennek minősített tünet előfordulásának legjelentősebb emelkedése a *gyengeség* esetében volt megfigyelhető.

Az elviselhetetlennek érzett tünetek mely minőségi sajátosságai határozzák meg az elviselhetetlen szenvedés természetét?

A kutatók az elviselhetetlennek érzett tünetek esetében a minősítés indoklásaként kapott válaszokat a szenvedés következő kategóriáiba sorolták: fizikai szenvedés, az értelem elvesztése, az autonómia elvesztése, a szexuális szerep elvesztése, a jövőbeni szenvedéstől való félelem, szorongás, halálszorongás, levertség, aggodalom, feszültségérzet, reménytelenség, értelmetlenség (a kutatók a kategóriákat az életük végén járó daganatos beteg szenvedéseiről beszámoló tanulmányokból állították elő).

A kategóriák tekintetében összehasonlították egymással azt a betegcsoportot, amelynek betegei a szenvedésüket összességében elviselhetetlennek tekintették, azzal a betegcsoporttal, amelynek betegei a szenvedésüket összességében kibíráhatónak tekintették. *A szenvedés kategóriáinak mindegyike nagyobb gyakorisággal fordul elő a szenvedésüket összességében elviselhetetlennek érző személyek csoportjában.*

Milyen kapcsolat áll fenn az elviselhetetlen tünetek, valamint az összességében elviselhetetlennek érzett szenvedés és az eutanáziára vagy asszisztált öngyilkosságra irányuló explicit kérés között?

Említettük már, hogy a kutatásban részt vevő 64 beteg közül 17 (27%) fogalmazott meg eutanáziára vagy asszisztált öngyilkosságra irányuló explicit kérést. Az eutanázia vagy asszisztált öngyilkosság 5 esetben került végrehajtásra. A 17 kérésből 5 teljesítése azt jelenti,

hogy nagyjából minden harmadik kérés került teljesítésre, ami összhangban áll az eddigi, más forrásból (Haverkate et al, 2000; Jansen-van der Weide et al, 2005; Van der Heide et al, 2007; Onwuteaka-Philpsen et al, 2012) rendelkezésünkre álló holland adatokkal.

Ezeket az adatokat egészítsük ki azzal a ténnyel, hogy a kutatás bekerülési kritériumainak megfelelő, ám a kutatásba valamilyen ok folytán be nem került betegek közül is többen megfogalmaztak eutanáziára vagy asszisztált öngyilkosságra irányuló explicit kérést. Azon betegek között, akiket a háziorvos nem kért meg a kutatásban való részvételre (n=110), 15% (16 beteg) az explicit kérést megfogalmazók aránya. Azon betegek között pedig, akik beleegyezésüket adták ugyan a kutatásban való részvételbe, ám később visszautasították az interjút (n=19), 7 beteg fogalmazott meg explicit eutanáziára vagy asszisztált öngyilkosságra irányuló kérést.

Az eutanázia vagy asszisztált öngyilkosság iránt explicit kérést megfogalmazó betegek 94%-ánál jelen volt valamelyik elviselhetetlennek minősített szenvedés-összetevő, ugyanakkor az eutanázia vagy asszisztált öngyilkosság iránt explicit kérést nem megfogalmazó betegeknél is jelen volt ilyen összetevő, a betegek 87%-ánál. Sem az egyes elviselhetetlen tünetek gyakoriságában, sem az összességében elviselhetetlennek tekintett szenvedés gyakoriságában nem mutatkozott szignifikáns különbség az eutanázia vagy asszisztált öngyilkosság iránt explicit kérést megfogalmazó, valamint az ilyen kérést nem megfogalmazó betegcsoportok között. A szenvedéskategóriák gyakoriságainak összehasonlítása során sem mutatkozott szignifikáns különbség az eutanázia vagy asszisztált öngyilkosság iránt explicit kérést megfogalmazó, illetve az ilyen kérést nem megfogalmazó betegek között. Mindkét betegcsoportban említésre került a kontroll elvesztése, az autonómia elvesztése, a méltóság elvesztése, a mások számára való teher érzése, illetve a jövőtől való félelem. Ezek az eredmények a kutatók szerint felvetik annak lehetőségét, hogy az eutanázia vagy az asszisztált öngyilkosság iránti kérések eseteiben nem az elviselhetetlen szenvedés jelenléte a döntő motiváció. A fő motiváció lehet a halál körülményeinek megválasztása iránti igény, az élet továbbélése iránti akarat elvesztése, de egyéb lehetőségek mellett az is előfordulhat, hogy a kérés mögött valójában egy segélykiáltás („cry for help”) húzódik meg. (Ruijs et al, 2014: 5)

Melyek a szenvedés elviselésére való képesség forrásai? Mi teszi elviselhetővé a szenvedést?

A leggyakrabban említett forrást a szenvedés elviselésére a családtól és a rokonoktól kapott szeretetet és támogatást jelentette, ezt követte az Istenbe vetett hit és az ima. Nagyobb

gyakorissággal jelent még meg a pozitivitás, az optimizmus, a még elérhető dolgok megélésének lehetősége, valamint az elfogadás, továbbá a napi rutin fenntartásának lehetősége.

A SZENVEDÉS ELVISELÉSÉRE VALÓ KÉPESSÉG FORRÁSAI	
Szeretet és támogatás a családtól és a rokonoktól	67 %
Istenbe vetett hit, ima	40 %
Pozitív hozzáállás, optimizmus; a még elérhető dolgok élvezete	27 %
A napi rutin fenntartására való összpontosítás	18 %
Élni az adott napnak, nem gondolkodni azon, hogy mit hoz a holnap	13 %
Belső erő	10 %

3. táblázat: A szenvedés elviselésére való képesség forrásai (n=60)

[csak a 10 %-nál nagyobb gyakorisággal szereplő források kerültek feltüntetésre]

IV. Az SOS-V mérőeszkővel szerzett tapasztalatok értékelése

A betegektől kapott adatok igazolták a szenvedés multidimenzionális jellegét. A pilot study keretében nyert információk azt is kimutatták, hogy a szenvedés összetevőinek tekintetében a vizsgált betegpopulációban, az életük végén járó daganatos betegek esetében a mérőeszköz alapvetően átfogónak bizonyult, a teljes tapasztalat megjelenítésének érdekében módot kínál az egyéni sajátosságok figyelembevételére is. A kutatók szerint az életminőség-kérdőívekkel szemben a mérőeszköz jelentős előnye, hogy a tünetek intenzitása mellett a tünet elviselhetetlen jellegét külön kérdéssel méri, szétválasztva egymástól a tünet intenzitását és a tünet által okozott szenvedés mértékét. Ez azt a tapasztalatot hivatott tükrözni, hogy az egyes tünetekre, illetve a tünetek különböző intenzitására a betegek egyénileg reagálnak, egy tünet alacsony intenzitása nem szükségszerűen jár együtt csekély mértékű szenvedéssel, illetve egy erősen intenzív tünet nem szükségszerűen jelent elviselhetetlen szenvedést is egy beteg számára.

Azzal, hogy a kérdőív alapvetően a szenvedés részletekben menő feltérképezésére törekszik, mélyebb ismerettel rendelkezhetünk arról, hogy maguknak a betegeknek milyen a szenvedéstapasztalata. Az elviselhetetlennek minősített tünetek fele nem az orvosi tünetekből ered, ezért a kutatók szerint (Ruijs et al, 2012: 8) a beteg szenvedésének jelentősebb mértékű mérsékléséhez a holland házi-orvosi kompetenciakör bővítésére van szükség, ez a bővített

kompetencia eredményezhet pontosabb állapotfelmérést, ami a hatékonyabb intervenciótervezés feltétele.¹⁶

A szenvedéstapasztalatok részletekbe menő megismerésének lehetősége miatt a mérőeszköz a kutatócsoport szerint a palliatív ellátásnak¹⁷ is hasznos segédeszköze lehet. A palliatív gondozás egyik lényegi célkitűzését alkotja a beteg multidimenziális jellegűként felfogott szenvedésének enyhítése (Kirk, T. W., 2014; Cherny, N., 2014; McCabe, 2016). Ennek pedig előfeltétele a beteg szenvedésének áttekintő ismerete, a szenvedés differenciált feltérképezése, amihez az SOS-V segítséget nyújthat. Az eszközzel esetleg bizonyos palliatív gondozási intervenciók hatékonyságát, az intervencióknak a szenvedés egyéni konstitúciójára, illetve a szenvedés mértékére való hatását is mérni lehetne. (Ruijs et al, 2009: 8-9; Ruijs et al, 2014: 9) A kutatók azt a lehetőséget is felvetik, hogy – látván, a szenvedés mely összetevőit minősíti a beteg elviselhetetlennek –, az ellátás fókuszálhat bizonyos tünetek kapcsán érzékelt szenvedés mérséklésére, ezzel esetlegesen felszabadítva olyan energiát, amely erősebbé teheti a beteget a más tünetekkel vagy nehézségekkel szembeni küzdelemben. A szenvedés mérséklése a palliatív ellátás szemszögéből azért is különösen fontos, mert így kisebb lehet a valószínűsége annak, hogy a beteg eutanáziára vagy asszisztált öngyilkosságra irányuló kéréssel áll elő. Az a remény, hogy a beteg ne fogalmazzon meg ilyen kérést, a modern hospice önértelmezésének történetileg kardinális célkitűzése (Saunders, 2006 [1981]: 159, Kőműves, 2018).

A szenvedésüket elviselhetetlennek érző embertársaink tudata annak a kérdésnek a feltételéhez kell vezessen, hogy az egészségügyi ellátórendszer, tágabban pedig a társadalom hogyan viszonyul az elviselhetetlen szenvedéssel élő betegtársainkhoz, milyen lehetőségek biztosítottak a számukra? Az a tény, hogy ilyen betegek élnek közöttünk, válasza készlet bennünket. Minden egyes hozzáállás egy lehetséges konkrét válasz. Továbbá, minthogy az elviselhetetlen szenvedéssel élő, életük végén járó daganatos betegek egy része explicit kérést is megfogalmaz eutanáziára vagy orvos által asszisztált öngyilkosságra (Ruijs et al, 2013: 2), szükséges átlátni az ellátórendszer különböző szintjeinek és helyszíneinek a konkrét válaszát ezekre az explicit kérésekre is. Ez az átláthatóság az életük végén elviselhetetlen módon szenvedő embertársainkkal való bánásmódjainkról, illetve az őket ellátó és körülvevő

¹⁶ A hazai palliatív ellátás oktatásról, a hazai háziorvos képzés helyzetéről és fejlesztési lehetőségeiről ld. Kolozsvári et al, 2020.

¹⁷ A magyarországi palliatív-hospice ellátás jelenlegi helyzetéről, valamint a fejlesztési lehetőségekről ld. Hegedűs-Farkas-Lukács, 2022., Csikós, 2022., Szöllösi-Dózsa, 2020., Mangel et al, 2020., Csikos-Busa-Muszbec, 2018., Benyó et al, 2017.

személyek nehézségeiről, a számukra is nyújtható segítség különböző formáiról folytatható érdemi párbeszéd egyik lényegi feltétele.

IRODALOM

- BENYÓ, G., LUKÁCS, M., BUSA, CS., MANGEL, L., CSIKÓS, Á. (2017): A magyarországi palliatív-hospice ellátás helyzete, kihívása, kitörési pontjai. *Magyar Onkológia* 61:292-299.
- CHERNY, N. (2014): Pain Relief and Palliative Care. In QUILL, T. E., MILLER, F. G. (eds.) *Palliative Care and Ethics*. New York: Oxford University Press. 91-105.
- CSIKÓS, Á. (szerk.) (2022) *Palliatív ellátás*. Budapest: Medicina Könyvkiadó Zrt.
- CSIKÓS, Á. (2022): A palliatív ellátás alapjai, jelenlegi helyzete és kihívásai. In. CSIKÓS, Á. (szerk.) (2022) *Palliatív ellátás*. Budapest: Medicina Könyvkiadó Zrt. 35-52.
- CSIKÓS, Á., BUSA, CS., MUSZBEK, K. (2018): Hospice Palliative Care Development in Hungary. *Journal of Pain and Symptom Management*. Feb;55(2S):S30-S35.
- GRIFFITHS, J., WEYERS, H., ADAMS, M. (2008): *Euthanasia and Law in Europe*. Portland, Oregon: Hart.
- HAVERKATE, I. (2000): Refused and Granted Requests for Euthanasia and Assisted Suicide in the Netherlands: Interview Study with Structured Questionnaire. *British Medical Journal*. Oct 7;321(7265):865-6.
- HEGEDŰS, K.-FARKAS, A.-LUKÁCS, M. (2022): Hospice betegellátás 2020 a Nemzeti Egészségbiztosítási Adatkezelő (NEAK) és a Magyar Hospice-Palliatív Egyesület adatai alapján. *Kharón Thanatológiai Szemle*. 26(2): 27-36.
- JANSEN-VAN DER WIDE, M. C. (2005): Granted, Undecided, Withdrawn, and Refused Requests for Euthanasia and Physician-Assisted Suicide. *Archives of Internal Medicine*. Aug 8-22;165(15):1698-704.
- JENNINGS, B. (ed.) (2016): *Ethics in Hospice Care. Challenges to Hospice Values in a Changing Health Care Environment*. New York: Routledge.
- KIRK, T. W., JENNINGS, B. (eds.) (2014): *Hospice Ethics. Policy and Practice in Palliative Care*. Oxford : Oxford University Press.
- KIRK, T. W. (2014): Hospice Care As a Moral Practice. Exploring the Philosophy and Ethics of Hospice Care. In KIRK, T. W., JENNINGS, B. (eds.) (2014): *Hospice Ethics. Policy and Practice in Palliative Care*. Oxford : Oxford University Press. 35-56.

- KOLZSVÁRI, L. et al [Nemzeti Népegészségügyi Központ, Egészségügyi képzésfejlesztés munkacsoport, Alapellátó orvosok képzése al munkacsoport] (2020): *A házi orvos képzés helyzete és fejlesztési lehetőségei*. Budapest: Nemzeti Népegészségügyi Központ.
- KŐMÜVES, S. (2018): A modern hospice: Cicely Saunders teológiai-filozófiai alapvetése. *Kharón Thanatológiai Szemle*. 22(4):1-58.
- MANGEL, L. et al. (2020): Az első tapasztalatok a palliatív onkoteamrendszer működésével kapcsolatban a Pécsi Tudományegyetemen. *Orvosi Hetilap*. 161(34): 1423–1430.
- MCCABE, M. J. (2016): Ethical Issues in Pain Management. In JENNINGS, B. (ed.) *Ethics in Hospice Care. Challenges to Hospice Values in a Changing Health Care Environment*. New York: Routledge. 25-32.
- ONWUTEAKA-PHILPSEN, B. D. et al. (2012): Trends in End-of-Life Practices before and after the Enactment of the Euthanasia Law in the Netherlands from 1990 to 2010: A Repeated Cross-Sectional Survey. *Lancet*. Sep 8;380(9845):908-15.
- QUILL, T. E., MILLER, F. G. (eds.) (2014): *Palliative Care and Ethics*. New York: Oxford University Press.
- RUIJS, C. D. (2015): *Unbearable Suffering: A Study into Suffering in End-of-Life Cancer Patients and Requests for Euthanasia*. Dissertation. Internetes elérhetősége: <https://research.vu.nl/ws/portalfiles/portal/42140843/complete+dissertation.pdf>
- RUIJS, C. D. et al. (2014): Unbearable Suffering and Requests for Euthanasia Prospectively Studied in End-of-Life Cancer Patients in Primary Care. *BMC Palliative Care*. Dec 23;13(1):62.
- RUIJS, C. D. et al. (2013): Symptoms, Unbearability and the Nature of Suffering in Terminal Cancer Patients Dying at Home: A Prospective Primary Care Study. *BMC Family Practice*. Dec 28;14:201.
- RUIJS, C. D. et al. (2012): The Broad Spectrum of Unbearable Suffering in End-of-Life Cancer Studied in Dutch Primary Care. *BMC Palliative Care*. Aug 1;11:12.
- RUIJS, C. D. M. et al. (2011b): Recruiting End-of-Life Cancer Patients in the Netherlands for a Study on Suffering and Euthanasia Requests. *Family Practice*. Dec;28(6):689-95.
- RUIJS, C. D. M. et al. (2011a): Depression and Explicit Requests for Euthanasia in End-of-Life Cancer Patients in Primary Care in the Netherlands: A Longitudinal, Prospective Study. *Family Practice*. Aug;28(4):393-9.
- RUIJS, K. D. et al. (2009): Unbearability of Suffering at the End of Life: The Development of a New Measuring Device, the SOS-V. *BMC Palliative Care*. Nov 3;8:16.

SAUNDERS, C., CLARK, D. (eds.) (2006): *Cicely Saunders. Selected Writings 1958-2004*. Oxford; New York, Oxford University Press.

SAUNDERS, C. (2006) [1981]: Templeton Prize Speech. In SAUNDERS, C., CLARK, D. (eds.) *Cicely Saunders. Selected Writings 1958-2004*. Oxford; New York, Oxford University Press, 157–162.

SIMKÓ, CS. (2019): Mivé válik az ember... : az életvégi szenvedésről a kutatások tükrében. *Kharón Thanatológiai Szemle*. 23(1):1-18.

SZÖLLŐSI, M.-DÓZSA, CS. (2020): A palliatív és hospice ellátás fejlesztése a progresszív krónikus betegek minőségi ellátásáért. *Interdiszciplináris Magyar Egészségügy*. 19(3):21-27.

VAN DER HEIDE, A. (2007): End-of-Life Practices in the Netherlands under the Euthanasia Act. *New England Journal of Medicine*. May 10;356(19):1957-65

Dr. Kőműves Sándor

egyetemi adjunktus

Debreceni Egyetem

Általános Orvostudományi Kar

Magatartástudományi Intézet

komuves.sandor@med.unideb.hu

OLÁH RÓBERT

A viktoriánus korszak gyászékszereinek ékkövei, avagy a gagátok/jetek története

„Időnként a szürkének látszó kavicsból is előtűnik a drágakő csillogása.”

Czeizel Endre (1935–2015)

Összefoglalás ♦ *A gagátok/jetek megítélése az ókor óta egészen a XVIII. század végéig nagyjából azonos: különleges „kőnek” tartották, így megbecsülése töretlen volt. A XIX. századra két fő pont mentén változott ez meg, egyrészt a természettudományok ugrásszerű fejlődése és eredményeinek mind szélesebb körű kutatása, elfogadása és alkalmazása, valamint a Brit Birodalom fénykora, melyet egy egyedülálló női uralkodó személyes kvalitásai mellett a gagátok/jetek iránti „vonzalma” is erősített. Így jelen írásomban az emberiség kultúrtörténetének leghíresebb gyászékszer-anyagát választottam bemutatásra annak elnevezési vitáival, a hazai irodalomban való megjelenésével, a geológiai és képződési környezet vázolásával, a mineraloidok közé sorolásának gyakorlatiasságával, valamint a vegyszeti megközelítésű bemutatásával. Természetesen nem mehettem el szó nélkül a korszerű, XXI. századi besorolás mellett sem, így végérvényesen eldöntve, hogy a gagátok/jetek drága-, féldrága, díszítő- vagy ékkövek-e. Írásomban a viktoriánus korszak gagát/jet díszítésű ékszereinek kultúrtörténete és a leghíresebb angol bánya- és feldolgozó terület tárgyalását is közreadtam. Munkám különlegessége, hogy magyarul még sohasem írták le a gagátok/jetek ilyen pontos bemutatását, irodalmi megjelenését és kultúrtörténeti vonatkozásait, mely hiánypótló a gyászékszerek ismeretéhez és így a halál utáni viselkedésformák és vélemények megértéséhez.*

Kulcsszavak: viktoriánus korszak, gyászékszer, gagát/jet, ásványtan, közettan, drágakövek, ékkövek, mineraloidok, Whitby

Gems of mourning jewellery in the Victorian era or the history of gagats/jets

Summary ♦ *The opinion about gagats/jets was roughly the same from antiquity until the end of the 18th century: considered a special 'stone' thus their appreciation was unbroken. By the 19th century, it had changed along two main points. On the one hand, the rapid development of the natural sciences moreover the increasing research, acceptance and application of their findings, on the other hand, the 'golden age' of the British Empire, which was reinforced by the personal qualities of a unique female monarch and her 'affection' for gagats/jets. Thus, in my paper I have chosen to present the most famous mourning jewellery material in the cultural history of humankind with its debates on naming, its appearance in the domestic literature, an outline of the geological and formation context, the practicalities of its classification as a mineraloid, and its chemical approach. Of course, I could not go without mentioning the modern, 21st century classification, thus definitively deciding whether gagats/jets are precious, semi-precious, ornamental stones or gemstones. In my paper, I also included a cultural history of Victorian era gagat/jewellery, furthermore, a discussion of the most famous English mining and processing area. The uniqueness of my work is that never before has been written such a precise description, literary presentation and cultural historical aspect of gagats/jets in Hungarian. A gap filler that is essential for the knowledge of mourning jewellery and thus for the understanding of post-mortem behaviours and opinions.*

Keywords: Victorian era, mourning jewelery, gagat/jet, mineralogy, petrology, precious stones, gems, mineraloids, Whitby

A XIX. század megítélése annak valamennyi eseményével az egyes birodalmak, országok és nemzetek esetében igen komplex, sokszor ellentmondásosnak tűnő folyamatokat generálhat, hiszen egy történelmi tény még egyazon kultúrához tartozó emberek esetében is lehet egyszer negatív vagy éppen pozitív megítélésű. Viktória brit királynő (1819–1901) (1. ábra) uralkodása (1837–1901) az Egyesült Királyságban mégis egyöntetűen fénykornak tekinthető valamennyi történész megítélése szerint. Ennek során olyan ipari, politikai, kulturális és tudományos folyamatok játszódtak le, mely során a Brit Birodalom területi terjeszkedése révén elérte, hogy „felette a Nap sosem nyugodjon le”.

1. ábra: Viktória királynő (1837–1901) egyszerű gyászruhában 1861 után, melyet élete végéig viselt (British Heritage Travel, link1).

Ezen korszakot számos esemény mellett megannyi szokás fémjelezte. Ezek közé tartozik a híres gagát vagy jet gyászékszerek viselésének egyfajta popularitása, melyet a jelenkor emberei tévesen is értelmezhetnek. Alapvetően a mi kultúránkban nem jelenik meg a gyással kapcsolatos ékszerek viselése, melyre kimondottan egy anyagot, esetünkben a gagátot vagy jetet ilyen „kitüntetett figyelemben” részesítettünk volna. Ettől függetlenül – és mellőzve a mi kelet-közép-európai gondolkodásunk eme párhuzamos aspektusainak hiányát – látnunk kell, hogy Nyugat-Európa a vizsgált időszakban egy olyan anyagot hozott újra divatba, mely nem ismeretlen a magyarok előtt sem, sőt, a régészeti feltárások megannyi bizonyítékát találhatjuk, hogy eleink és a hazánk területén a honfoglalást megelőző népek esetében is nem csupán ismerték és számon tartották az ezen fekete ékköveket, hanem azokat előszeretettel használták és temették az elhunytak mellé. Sajátos tulajdonságai révén ez a minta nem véletlen vált az elmúlás és az azzal kapcsolatos viselkedésformák szimbólumává, melynek alapjait a jelen írásomban közreadott és eddig magyar nyelven még nem ismertetett bemutatásával, annak ásvány- és kőzettani megközelítésével, kémiai és fizikai tulajdonságaival, valamint lelőhelyeinek és feldolgozásának történetével szeretném alátámasztani. Emellett figyelembe kell vennünk, hogy a gagát/jet minták feldolgozását – így metszését, formázását, csiszolását és foglalását – követően a természettudományos és a rendszertani besorolás a napjainkban is viták tárgyát képezi, melyre jelen írásomban szintén reflektálni szeretnék, illetve állást is foglalok.

1. Geológiai és képződési környezet leírása

A gagátok képződési környezete a tavi és folyami mocsárképződményekhez köthetők, hiszen anyagi oldalról vizsgálva nem mások, mint szénfészeségek. A gagátok humuszgéllal vagy bitumennel impregnált fosszilis faminták, amelyek a lignitből a kőszénbe való átmeneti stádiumban vannak és melyek az allochton szénkőzetek csoportjába sorolhatók. Ezek rendre tavi, illetve mélylápi környezetben képződnek, ott üledékként rakódnak le, továbbá mivel nagyobb szerkezeti egységekről beszélünk, így azok átmozgatása nagyobb áramlási sebességet feltételez, melyben jellemző *„a nagy összefüggő huminos növénymaradványoknak sok hamuadó elegyrésszel való kapcsolódása”* (Szádeczky-Kardoss, 1952: 222). A gagátokat gyakran szapropelitnek is nevezik, melyek valójában a sekély vizekben képződő megkövesedett iszapüledékek, míg a gagát litifikált, azaz frissen lerakódott laza üledékszemcsék közötté alakulásának eredménye.

A gagátok vizsgálatánál láthatjuk, hogy a szerves anyagok sejtüregeinek falai deformáltak, összenyomottak. Ezen geológiai és környezeti feltételek fennállása esetében keletkezhet a gagát, melynél a partóvtól távolabbi, a mélyláp és a tó, így az anorganikus iszap közötti áramövben lehetséges ezen allochton kőszén kialakulása. Tehát röviden úgy adható meg a gagátok kialakulása, hogy amikor egy araukária fa elpusztul és ha az a környező folyókba vagy lápokba zuhan, majd lassan a tenger felé sodródik, akkor útközben az széttöredezik. Ezt követően a fa idővel lesüllyed a tengerfenékre, ahol az üledékrétegek és egyéb élőlények bomló tetemei eltemetik azt, így az oxigénhiányos és nyomásos (több millió tonna kőzet tömegével) környezet révén ~180–200 millió év alatt a kémiai átalakulás során a fából szén, abból pedig gagát alakul ki. Amennyiben sósvízi lerakódás a jellemző, úgy keményebb, még édesvízi környezetben puhább mintákkal találkozhatunk. A gagátok kialakulásuk során nem mentek át az úgynevezett tőzegfázison, valamint nem koalizálódtak, azaz a növényi anyagrészek idővel nem tömörültek széné, hanem bomláson mentek keresztül úgy, hogy részben megtartották a sejtszerkezetüket (Rapp, 2019).

2. Mineraloid besorolás és fizikai-kémiai megközelítés

A fenti közettani bemutatásnál egyértelművé vált, hogy mineralógiai szempontból nem tárgyalhatjuk a gagátokat. Ellenben a mineraloidok, azaz az ásványszerű anyagok közé sorolhatjuk azokat, mivel kristályosságot és így a krisztallográfia által leírt formában történő szabályos rendeződést nem mutatnak.

A gagátok színe általában egyenletes bársonyfekete, de néha barnásba hajló, mely utóbbiakat kevésbé keresik a vásárlók és felhasználók. Törési lapjain a kagylós (konchoidális),

fénylő szénminták fiatalabb geológiai korból származnak – mezozóos korú bitumenes kőzetekben (Szádeczky-Kardoss, 1952) – a fekete vagy antracit „társaiknál”, melyek felismerése nem nehéz, hiszen mázatlan kerámián a karcszíne inkább a barnás árnyalatba hajló, valamint törési felületén „bágyadt fényességű”, illetve „bitumen tartalma miatt lobogó lánggal ég” (Schmidt, 1890b: 263), ha melegítik, vagy forró tűvel érintik meg. Növényi részei olykor szabad szemmel is láthatók, míg a gyakori piritzárványai miatt bronzos színe és fénye van. Fajsúlya 1,2–1,4, széntartalma ~50–70%, könnyed gyullad, égése kellemetlen szagú, pora pedig kálilúggal melegítve barnás színű oldatot képez. Alacsony hővezető képessége miatt a gagátok rendre meleg tapintásúak. Mivel szerves anyagról beszélünk, így vizet veszítve kiszáradhat és repedezetté válhat. Buchholz (1788: 280) művében rámutatott, hogy a gagátok és a borostyánok a „talajgyanták/földgyanták/szurkok” („*Erdharze*”) közé sorolhatók, de a gagát változatlan átlátszóságával, a „csúnya szagával” („*den häßlichen Geruch*”), valamint a „száraz savas sók” hiányával ismerhetők fel. Emellett rámutatott, hogy a gagátok úgy „vonzzák a pelyvát” („*die Spreu anzieht*”), mint a borostyánok, azaz dörzsölés hatására elektromos töltésűek lesznek.

Tárgyalása során fontos látnunk, hogy egy kémiai képlettel nem tudjuk leírni, hiszen vegytani elemzésekor (függetlenül a választott módszertől) az összetevői változatos arányban található meg, így klasszikusan „ahány terület, annyi minta” elv érvényesül, továbbá a gagát összetevőinek tömegszázalékos előfordulása egyrészt függ a kialakító tényezők adta kémiai és geológiai környezettől, valamint a választott analízáló módszertől (ugyanis egyes eljárások során tömeg, és így elemvesztéssel kell számolnunk).

3. Drága-, féldrága-, díszítő- vagy ékkő?

A mineralógia tudománya az alábbi, a fejezetcímben jelölt definíciókkal határozza meg a gemmológia, azaz a drágakőtudomány alapját képező kivételesen mintákat. Schmidt (1890a: 6–7) művében először német fogalmat ad meg a drágakő meghatározására, mely szerint: „*Drágakőnek (precious stone, gem, pierre précieuse, Edelstein, Juwel) nevezünk minden ásványt, mely keménysége, fényessége, szépszínűsége vagy színtelensége, valamint legtöbbször ritkább volta és átlátszósága következtében kiváló és ezért ékességnek dolgozzák fel.*”, még ugyanitt Schmidt közread egy rövidebb angol definíciót is: „*Szépség, tartósság és ritkaság, ez a három dolog jellemzi a drágakő névvel megkülönböztetett ásványokat.*”, melyeknél fontos látnunk, hogy a XIX. században többször ásványként tekintettek a gagátokra, így ezen definíciók sajnos nem állják meg a helyüket azokra nézve, annak ellenére, hogy Schmidt szerint a gagátok egyértelműen ide sorolandók. Dudichné Vendl & Koch (1935: 2) Rauer-díjas

művükben így fogalmaztak: „Szépség, ritkaság, keménység, ez a három tulajdonság emeli drágakővé földünk egyes ásványait az emberek szemében.” Schumann (1992) fogalmi meghatározásában már kitért arra, hogy a drágaköveket nem lehet egy definícióval leírni, hiszen vannak speciális esetek, mint például az egyes szerves anyagok, szintetikus kövek, de anyagi tekintetben eltérő mintákat (fa, fém, üveg stb.) is megad ezen gyűjtőkörben. Hall (1994: 10) ennél pontosabban fogalmaz, és mint definíciót már biztonsággal használhatunk: „A drágakövek általában olyan ásványok, amelyek megmunkáltak vagy megmunkálhatók és díszítésre használják őket. Követelmény, hogy szépek, ritkák és ellenállók legyenek. Többnyire ásványok: természetes eredetű szervesanyagok, állandó kémiai összetétellel és rendezett belső szerkezettel.”, továbbá megadja a növényi és állati eredetű, illetve a mesterséges anyagok csoportját is. Utóbbi esetében látnunk kell, hogy a gagát nem ásvány, de megmunkálható, díszítésre használható, szép, relatíve ritka, kevésbé ellenálló, természetes eredetű, szerves vegyület, változó összetételű és amorf szerkezetű. Így igencsak nehéz drágakőnek tekinteni akkor is, ha Schmidt (1890a & 1890b), Dudichné Vendl & Koch (1935), Schumann (1992) vagy Hall (1994) annak tartották is, hiszen a legújabb és legátfogóbb hazai szakkönyv szerzője, Burger István (1964–) művében (2020) – melyben a könyvének lezárásának pillanatában ismert valamennyi, így 347 drágakövet vett alapul – nem említi a gagátokat, ezzel is jelezve, hogy azok sajnos nem valódi drágakövek (ellentétben a szerves eredetű gyöngy, az ammolite/korite, korall, elefántcsont és a borostyán egyes mintáival) a XXI. századi szakemberek és gyűjtők szemében.

A féldrágakövek meghatározása ennél egyszerűbb, hiszen ez már nem tartalmaz természettudományos alapokat, csupán egyfajta kereskedelmi „fogás”. Schmidt (1890a & 1890b) sem említi meg, még Dudichné Vendl & Koch (1935: 3) helyesen rámutatva így erősíti meg az állításon: „Egyes ásványoknak nemzeti vagy helyi különlegesség gyanánt csiszolt, válogatottan szép példányain és az olcsóbb ékszerekbe használt féldrágaköveken keresztül érkezünk a nagyobb dísztárgyak készítésére, sőt paloták termeinek burkolására használatos díszítőkövekhez. Ezek már nem ritkaságok, keménységük, fényük is sok kívánnivalót hagy hátra, egyedül szép színük biztosít számukra helyet az elsősorban szépségükért becsült ásványok sorában.”, míg Schumann (1992: 10) szerint „A féldrágakő olyan fogalom, amely a kereskedelemben még járja, de értékcsökkentő jelentése miatt jobb lenne nem alkalmazni. Korábban a kevésbé értékes és nem nagyon kemény köveket értették rajta, szembeállítva a valódi drágakövekkel.” Hall (1994) és Burger (2020) helyesen már nem is tér ki erre a „hamis fogalomra”, mellyel nem illethetjük a gagátot és más mintát sem.

A díszítőkövek esetében szintén egyszerű helyzetben vagyunk, bár a kifejezés kétértelmű, így egyrészt tágabb értelemben lehet építőművészeti felhasználása vagy szűkebb értelemben esetleges viseleti jelleggel is értelmezhetjük, mint arra Dudichné Vendl & Koch (1935: 356) rámutatott: „*Szívesen használták dobozkák, botgombok, tintatartók készítésére is.*”, míg Schmidt (1890a: 377) szerint „*A Konstantinápolyban kapható «fekete borostyánkő» pedig, melyből igen szép szivarszivókat és hasonlókat esztergályoznak...*” Az ékkő a „legrugalmasabb” fogalmi meghatározás, hiszen ennél nem kell minden, a drágaköveknél felsorolt kritériumnak megfelelnie a gagátoknak, csupán hogy legyenek szépek és ezáltal értékelhetők. Schumann (1992: 10) az alábbiakban definiálta az ékkő fogalmát: „*Gyűjtőfogalom minden díszítőkö számára; más fölfogás szerint csak a kevésbé értékes vagy átlátszatlan köveket foglalja magába.*” Így nem lehet a gagátokat drágakőnek nevezni, még féldrágakőnek sem. Díszítőkövek nevezhetjük abban az esetben, ha az dekorációs vagy kiegészítő céllal került kialakításra, még a helyes és a legalkalmasabb megnevezésük az egyedi mintákra az ékkő kifejezés. Megmunkálásáról így írt Schmidt (1890a: 395–396) művében: „*A gagatot homokkövön köszörülik és vásznon vagy flanellen, olajjal és tripellel fényesítik meg, végül pedig csak szárazon a tripellel vagy pedig a kéz bőrével csiszolva válik ragyogóvá; megmunkálása azért is bajos, mert ha a tárgy igen megmelegsik, könnyen megpattan.*”, ami során az ékkő fényjátékát a legjobban az ovális cabochon, a rózsza- és gyöngy alakú csiszolással lehet elérni, de alapvetően bármilyen fazetta kialakítható a gagátok felszínén (2. ábra).

2. ábra: Különböző formákra és fazettákkal kicsiszolt gagát ékkövek Whitbyből
(International Gem Society, link2)

Az emberiséggel gyakorlatilag „egyidős” azon készítés, hogy egyesek hamis minták készítésével és forgalmazásával könnyebben, gyorsabban és álságosan nagyobb haszonhoz juthassanak. Így természetesen a gagátokat is hamisítják, azaz más anyagokkal helyettesítve próbálják becsapni a gyanútlan vásárlókat. A teljesség igénye nélkül megemlítenünk a különböző szénfélesek (antracit, „cannel” szén, barnaszén stb.), a természetes (obszidián) és a mesterséges üvegek (fekete üveg, azaz a „francia jet”), a mocsári tölgyek, az ónixok, a kvarcok, a teknőshéjak, a keménygumi (vulkanit), a bakelit, a zománcok, az epoxigyanták és a műanyag-származékok, melyek mind előfordulnak a hamisítás alapanyagaiként és végtermékeiként. Emellett kiemelendő Charles François Le Page (1803–1868?) 1855-ben bemutatott találmánya, a „*Bois Durci*”, mely nem más, mint ökörvér, tojásfehérje, ében- vagy rózsafa fűrészpora, valamint fekete festék keveréke, melyből igen megtévesztő gagáthamisítványokat gyártottak. Végül érdekes, a tengeralatti szénrétegekből származó mintákat is meg kell említenünk, hiszen nagyon hasonlítanak a gagátokra, de azoktól igen könnyű megkülönböztetni. Ennek kapcsán Staniforth (2018: 58) így hivatkozik Plinius, azaz Caius Plinius Secundus Maior (i. e. 23/24? – i. sz. 79) római enciklopédista átdolgozott, gyakorlati és kissé humoros kísérletére: „*Azt mondják, ha egy keveset összeroppant a fogai között, és fekete darabkát köp ki, akkor tengeri szenet kapott – míg ha fehér darabokat köp ki, az a foga és Whitby jetet talált!*” Ennél egyszerűbb – és biztonságosabb – módszer a karcszín próbája, hiszen a tengeralatti eredetű szén színe fekete, míg a gagátnak barna. Emellett étetéssel szénhez hasonlóan ég és ilyen szagot áraszt, bár ezen egyszerű vizsgálati módszerek sajnos szerkezeti roncsolódással járnak.

4. A nómenklatúra változatossága

Az ókorban is ismert köveket – a legkorábbi leletek i. e. 1400 körüliek, de ezt megelőzően a neolitikumban is használták a gagátokat – idősebb Plinius is megemlítette a híres művében, a *Naturalis Historia* 33–37. könyvében, melyben az ásványokról is értekezett, és amelyben az első említését is megtaláljuk a gagátoknak („*De natura fossilium*”). Így fogalmazott: „*Gagates lapis nomen habet loci & amnis Gagis Lycia.*” (Plinius, 1685: 591), melyet így adhatunk közre magyarul: „*A gagates egy kő, így hívják a lyciai Gagisban.*”, és melyet tovább olvasva Bostock & Riley (1857: 361) fordításából megtudhatjuk („... so called from Gages, the name of a town and river in Lycia.”), hogy a Lycia azonos a mai törökországi Lükiával, ahol a Gages folyó és város nevéből ered a *gagates* elnevezés (Facsády, 1999).

A latin *Lapis gagatis*, azaz gagát kövek gyakori, ma is elfogadott elnevezése az angol *jet*, mely anyagi megnevezés azonos a francia *jaeit*, illetve annak modernebb *jais* változatával. Ezek

szintén a latinus átírású Gagae város- és folyónév kifejezésből származnak (Weiner & Simpson, 2004). Természetesen a német szakirodalom is hamar átvette a *Gagat* kifejezést, melynek alapja, hogy ez az anyag már az ókor óta ismert volt ezen a területen, melyet Plinius valószínűleg rosszul azonosított és inkább az aszfalt vagy bitumen anyagokat említhette meg a fent nevezett munkájában (Facsády, 1999). A *jet* mellett annak *jett* vagy *Jett* változata is meghonosodott a nyugati nyelvújításnak, illetve nyelvjárásoknak köszönhetően. A középkor során sokáig *black ambernek*, azaz „fekete borostyánnak” hívták ezen anyagokat, mely igen téves elnevezés, bár külsőre a laikus szemeket könnyen megtéveszthette. Emellett számos, döntően német területről származó, de mára már elavult kifejezést tarthatunk számon, melyek közül a teljesség igénye nélkül megemlítendő a *Gayet*, *Jayet*, *Pechkohle*, *Schwarzstein*, *Agstein*, *Agstein*, *Augstein*, *Achstein*, *Ambranoir*, *Witwenstein*, *Succinum nigrum*, *Turkish Amber*, *Oltustone*, *Erzurum Stone* és a *Gagatit*. Megjegyzendő, hogy Strunz művében (1982) hiába indexeli a *Gagat* mintákat, de ahhoz nem rendel oldalszámot, csupán rámutat a *Jet* szinonima elnevezésre, még az ugyanezen évben megjelent Strübel & Zimmer művében (1982) sem találunk leírást, de *Gagat* néven említik meg, továbbá szinonimájaként a *Jett* jelenik meg az írásukban. Láthatjuk, hogy még Nyugat-Európában inkább a *jet*, addig Németországban és attól keletre a *gagát* elnevezés honosodott meg. Természetesen a sok „forgalomban lévő” elnevezés okán a mai napig főleg szakirodalmi vita van ezen anyagról, de elmondható hogy a *gagát/jet* mára mindenhol ismert és elismert nómenklatúrája a vizsgált tárgyunknak. Végül megemlítendő, hogy Schmidt (1890a) művében egy alkalommal a „*gaga*” kifejezéssel utal a *gagátra*, mely valószínűleg elírás lehet, hiszen könyvében több ilyen nem fordul elő.

5. Megjelenés a hazai szakirodalomban

Hazánkban inkább a *gagát* elnevezés honosodott meg, így jelen művemben én is ezt a kifejezést preferálom, kivéve ott, ahol eredeti formában nem ez a szinonima van közreadva. Egykoron, mint a Római Birodalom részeként, így a Pannónia tartományban is találtak eleink ehhez hasonló mintákat, mely régészeti leletek mai vegyelemzésének köszönhetően kiderültek, hogy döntően más szénszármazásként kell besorolnunk azokat, de elnevezésükben hűek maradtunk az ókori szerzőkhöz. A magyar szakirodalomban elsőként Kecskeméti W. Péter (1637–1680) erdélyi ötvös művében olvashatunk a *gagátról*, melynek kéziratos kiadása csak Ballagi (1884) újraközlésében jelenhetett meg először, melyben *gagagtes* elnevezéssel adta közre Kecskeméti. A kézirat 1660-as datálását követően magyarul majd csak Benkő (1793: 77) művében olvashatunk erről az ékkőről, melyben így fogalmaz a 61. § alatt a szerző: „Az *Enyvek* és *Égőmatériák* közül: [...] A *Bernstein* vagy *Fojóenyv*, *Infektumos Enyvek*, *Gagát*, Az *Oláhországi*

Degett.”, azaz *Bernstein = Fojóenyv = borostyánkő, Infektumos Enyvek = rovarzárványos gyanták, Oláhofzági Degett = erdélyi zsírok*. Ezen felsorolásban a gagát is helyet kapott, mint „*Égőmatéria*”, azaz éghető anyag. Ezt megelőzően németül már leírták a hazai gagátokat, így Buchholz (1788: 279–280) művében így olvashatunk egy, ma már Szlovákiához, de egykoron a Magyar Királysághoz tartozó területen tett kirándulásáról: „*Den 3ten kamen wir wieder glücklich nach Kaisersmark, wo wir etliche Tage blieben. Den 5ten aber untersuchten wir den hiesigen Jerusalemberg, wo wir in dem Bruche, zwischen den Lagenweise befindlichen Steinen, schönen schwarzen Bernstein, oder Gagat welches eine Substanz ist, die aus den Felsen fließt, antraten.*”, azaz „*3-án épségben visszatértünk Kaisersmarkba, ahol néhány napot töltöttünk. 5-én viszont megvizsgáltuk a helyi Jeruzsálem-hegyet, ahol a rétegek közt törésben gyönyörű fekete borostyánnal, vagyis gagáttal találkoztunk, amely a sziklából kifolyó anyag.*” Ezen leírás különösképp értékes, ugyanis Buchholz Jakab (1696–1758/1759?) a Tátra kutatója a késmárki Jeruzsálem-hegyen gagátot vélt felfedezni, melyről így írt zárójeles megjegyzésben Papp (2008: 213) a művében: „*A gagát faragható, barnaszénvátozat, a Buchholz által leírt anyag nem azonosítható vele, talán a kárpáti flisből származó fosszilis szénhidrogénről lehetett szó.*” Fontos megjegyeznünk, hogy Papp (2008) művében Buchholz (1788) művének címét az alábbi szóval kezdi: „*Allemalige*” az „*Abermalige*” kifejezés helyett, így a „*rendszeres*” helyett az „*újabb*” kifejezés a helyes a teljes cím fordítási kontextusában.

A XIX. században az első magyar nyelvű mű, melyben megtaláljuk a vizsgálatunk tárgyát Sándor (1808: 18) Bécsben kiadott kilencedik kötetében fedezhető fel, melyben így ír a szerző: „*A' kövér és fényes Köfzenek legjobbak, 's ezek közé tartozik a' Gagát is vagy is Koromkö.*” Érdekessége ezen közreadásnak, hogy lábjegyzetben a szerző további szinonimákat ad közre, úgy mint: „*Kormos Gyántakö, Gagates*” Ezt követően jelentek meg a reformkor előzményeként a különböző, döntően ismeretterjesztő stílusban közreadott gyűjtemények, sorozatok, kalendáriumok, melyek közül az első ilyen, melyben a gagátok megjelennek a *Tudományos Gyűjtemény* ötödik kötete. Ebben Schuster (1817: 129) az „*Egy Magyarinak Észrevételei a' Marcel de Serres' Austriai birodalomban utazási eránt*” című munkájában az alábbiakat olvashatjuk: „*A' kőszén' helyeinek neveit is hibásan adja elő. – Demián utánn hibázik abban is, hogy a' Sopronyi szurok szén (Pechkohle) az Angol gazathoz közelít (gagat helyett) 's azt Lignite litumineuxnek nevezi, holott Franczia neve: Houille piciformé, vagy Charbon de terre 's a' t.*” Ebből kiderül az első magyar szakirodalmi javítás a „*gazat*” helyett „*gagat*”. Melczner (1819: 29) ugyanezen sorozatban később szintén megemlíti lelőhellyel a gagátokat: „*Késmárkon alól, hasonlóan a' Poprád jobb partján, a' várostól mintegy 500 lépésnyire van az esméretes Jeru'sálemi hegy, á' melly a' metallurgiai tekintetben émlítettést*

érdemel, azon kívül hogy ezen az alacsony hegyen, vagy inkább halmon, a' legjobb falba 's ablakfélmek való köveket törik és dolgozzák a' kőfaragók, még gagát (schwarzer bernstein – Gagat) erek is találtak benne.” A lelőhelyleírás azonos Buchholz (1788) művével, melyet követően Dóczy (1829: 266) leíró természetföldrajzi munkába foglalva említette meg a gagátokat, melyben első volt magyar nyelven Izland tárgyalásakor: „... szép kristályok, mellyek közt az Islandi gyémánt, Jáspis, Jäsponix, Kaltzedon, Onix, Porfir, 's a' t. több vidékeken, úgy Gagat kő (mellyet agatnak hívúnk)...”, mely mellett az 1830-ban a VI. kötetben megjelent szerkesztésében így olvashatunk tovább ezen anyagról: „Vasat, ólmot, ezüstöt, rezet, tzinket, valamennyi aranyat is a' Rajnában, nyújt az ásványok tartományá, van továbbá: Kobált, piskoltz, gagat, mész, gypsz, alabástrom, rajnakova, agyag, torfa, konyha só, kő bánya Oeningennél, értz víz, 's több efféle.” (Dóczy, 1830: 94), melynél megtudhatjuk a német területek, így a Rajna ásványi előfordulásait is. Szintén Nyugat-Európából származik Róthkrepf (1833: 58) szerkesztésében egy párizsi hölgy ruhájának és kiegészítőinek leírása, mely szerint egy elegáns nő az alábbiakat viselte „Franciahonból”: „Indiai (rózsa vagy világos kék) atlasz ruha, mellynek ujjai blonde-ból, és szalagbokkal (Schleife) vannak bezárva. Nyak övláncz, melly szinte lábakig ér, Gagatból. Hajékeség arany rojtos, 's a' ruhához hasonló színű pántlikával diszesítve.” Láthatjuk, hogy ékszerként jelenik meg a gagát, ajánlva a magyar hölgyeknek azt viseletre. 1848. március 15. eseményeit megelőzően a reformkor utolsó magyar nyelvű említése szintén egy divatlapban, a *Regélőben* jelent meg, szintén a „divat fővárosából”, Párizsból: „Mezetlen karok estvélyeken igen előkelőknek tartatnak; e' célra szánt ruhák tehát rövid, lapos, kevés ékitménynyel ellátott ujjakkal birnak, minthogy itt minden egyebet a' kar' szépségének kell kipótolnia. Azonban nem ritkán kar – müffök (mitaine) vétetnek hozzá, fekete, violaszin vagy zöld bársonyból, virágos himvarrással, 's fölülről egészen le zsinórokon járók, mik makk, gagát vagy arany 's effélékbe végződnek. Kedvesebb hatású alig tehetne valami.” (Garay, 1843: 34).

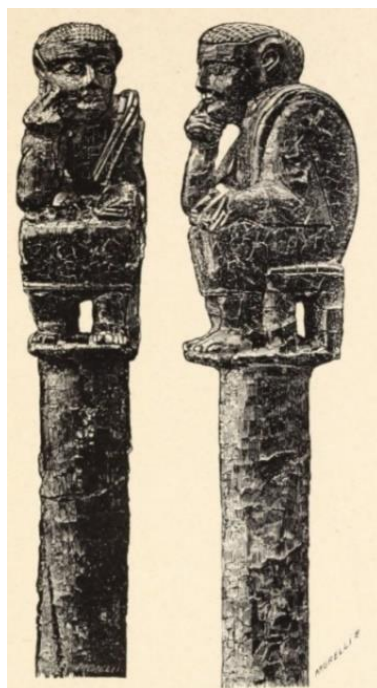
Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcot, valamint a Julius Jacob von Haynau (1786–1853) rémuralmát követő Bach-korszak osztrák mintára történő államigazgatási irataiban, a *Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn* című 1853-as rendszeres vámjegyzékben található meg az „Esztergályos- és faragásra való anyagok; t. i. minden más szakokban nem foglaltak” címsor alatt, mint „gagat (fekete borostyánk)” címszó (n. n., 1853: 1031). Ebből kiderül, hogy az import és az export gagátok tömegre vetítve mekkora vámösszeggel voltak „sújtva”. Emellett nem csupán mint anyagi megnevezése jelent meg a gagátoknak a korabeli nyomdatermékek oldalain, hanem mint a jelzős szerkezete is, hiszen a *Vasárnapi Ujság* 1857. évi 6. számában egy angol bűvár szörnyűséges élményeinek

beszámolójánál így olvashatunk eme feketeségről: „*És most valami száz rőfnyi messzeségben előttünk állott a torony idomú fekete gagat-szirt, melyet a távolból legelőször pillantánk meg.*” (Pákh, 1857: 47).

A gagát első hazai tankönyvi megjelenése Szabó József (1822–1894) nevéhez köthető, akit Vadász Elemér (1885–1970) Kossuth-díjas geológus „*A legnagyobb magyar geológus*”-nak nevezett. 1861-es művében Szabó a szenekhez sorolva így írt erről: „*A lignit némelykor diszfaragványokra – a gagát gyász-ékszerekre fordítatik.*” (Szabó, 1861: 160). Ezt megelőzően és nem tankönyvben csupán egy munkájában említi Szabó a gagátokat, mégpedig az 1851. évi Világ Iparkiállításon szerzett tapasztalatait összefoglalva (Szabó, 1853), melyben rámutatott a „*cannel coal*” és a gagátok közötti különbségekre, valamint az ezen dísz tárgyak kiállított minőségére és ritkaságára. Ezen nagyszabású tárlat során ismerte meg a világ a gagátokat, így Viktória királynő gyászékszereinek „bemutakozása” nem érte váratlanul a közönséget. Ezt követően az 1864-es év is különleges volt, hiszen az 1862-ben megjelent *A magyar nyelv szótára* második kötetének kiadása „napvilágot látott”, melyben így határozták meg a vizsgált mintánkat a nyelvészek elsőként az anyanyelvünkön: „*GAGÁTKÖ, (gagát-kö) ösz. fn. Fekete, átnem-látszó, törésén fénylő földszurok, mely csiszolás által szép fényt kap, s dörzsölés által megmelegedvén, vonzó erővel bír, mint a gyantakő.*” (Czuczor & Fogarasi, 1864: 1011). A korszakra jellemző és a második világháborúig számos intézményben meghonosodott évkönyvekben nem csupán az iskola tanulóinak, a tanáraiknak, a tantárgyaknak és az éves eseményeknek adtak helyet, hanem az egyes intézmények az értesítőjükben egyfajta tudományos ismeretterjesztést „tűztek ki a zászlójukra”. Így Wiedermann (1865: 3) művében, a *Lőcsei Királyi Katholikus Főgymnasium Értesítője* oldalain – elsőként ilyen műben – így olvashatunk a gagátokról: „*Továbbá nem csak a borostyánkő és gagát (szurokszén) vonz parányi testeket magához, de a gyémánt, zafir, carbunculus, szivárványkő, opál, amethyst, vincentin, bristol (angol gyémánt, azaz folyapat) beril és kristály is.*”, melyből kiderül a gagát tulajdonságai mellett egy újabb, a szurokszén szinonimája is. Ugyanezen évben a *Sürgöny* hasábjain jelent meg *Az 1865. jun. 30-ki törvény által az általános osztrák vámtarifjára vonatkozó változtatások* című cikkben a kőáruk vámértékeinek a szabályzata „*a borostyánkő és gagat-bóliak kivételével*” (Bulyovszky, 1865: 1). Czuczor & Fogarasi (1864) szótárát követte Ballagi (1867: 598) műve, melyben a gagatról mellékesen olvashatunk a szurok-szén címszónál: „*a barna kőszénnek egy faja (gagat)*”.

A kiegyezés és a századforduló között egyre több könyvben és sajtótermékben jelent meg a gagát, így ezek közül kiemelendő a *Budapesti Szemle* 1874. évi 8. száma, melyben Szabó József tollából olvashatunk egy igen érdekes és értékes beszámolót az 1873. évi bécsi

világtárlatról, melyben a „természet harmadik országának” megannyi kiállított csodája között a gagátok is helyet kaptak: „*Fél drágakövek: hypersthen, borostyánkő, folpát, chalcedon, labradorit, rhodonit, nephrit, galmei, hämatit, gagát, vaskovand, rostos mész, rostos gipsz...*” (Szabó, 1874: 341). Ezt követően iskolai értesítőben, mint a drágakövek első részletes leírója Bertalan (1879: 83) műve emelhető ki, melyben a szerző így írt a gagátokról, mint az „*Ötödrangú ékkövek (Díszkövek)*” egyik „képviselőjéről”: „*A Gagat, mely nem egyéb mint a barnaszénnek egy igen tömött, bársony-fekete és kagylós törésü változata, mely nagy keménysége mellett oly kevéssé merev, hogy metszeni és esztergályozni engedi magát.*”, mely sorokból értékes keletkezési és fizikai tulajdonságokat tudhatunk meg. Hampel (1881) művében, az *Archaeologiai Értesítő (Új Folyam)* 1. füzetében jelenik meg először magyar műben a gagát ábrázolása (3. ábra), melynek anyagi meghatározója Krenner József (1839–1920) nemzetközi hírű ásványkutató volt.

3. ábra: Gondolkodó, könyvet tartó gagátszobor férfialak a budaújlaki római sírból Morelli Gusztáv (1848–1909) fametszetén (Hampel, 1881 nyomán).

Megemlítendő, bár nem természettudományos szakkönyvként említi a gagátokat, Somogyi (1881: 580) is az alábbi leírással: „*Jet (ejtsd: dsett) szilárd, erős barna szén, melynek törése kagylós, tulajdonképpen a. m. gagát; ékszerekre használtatik, melyeknek fényes fekete színe általában kedvelt.*”, melyből láthatjuk, hogy itt elsősorban a jet elnevezés „dominált”. Emellett az évszázad utolsó, jelentős szakkönyve, mely leírja a gagátok elnevezését Schmidt (1890b:

263–264) műve, mely az első magyar nyelvű összefoglalásként tekinthető a drágakövekről és melyben így találjuk ezen fekete mintákat: „*A barna szénnek van egy sűrű, fekete színű változata, melyet ugyancsak jól meg lehet munkálni, úgy mint az említett kennelszenet. Ez az úgynevezett gagat vagy jayet, jet vagy fekete borostyánkő, melyben sok bitumen van, úgy hogy vágható, esztergályozható stb.*” Itt már ásványtani szempontok alapján tárgyalta a szerző az adott mintát, mely mellett természetesen számos sajtótermékben, illetve szakkönyvben megjelent a gagátok leírása, melyek közül a jelentősebbek a további fejezetekben kerülnek bemutatásra.

6. Kultúrtörténeti, felhasználási és lelőhelyi megközelítés

Csécsi (Nagy) Imre (1804–1847) református tanár és mineralógus magyar nyelvű tankönyvében (1842: 143) – mely a reformkor idejében, a magyar nyelvtörvény előtt jelent meg! – így írt a szénről és annak az angolokkal való már-már romantikus stílusú kapcsolatáról: „*Köszén az ő világ’ föld alá takart, ’s ott szénné vált buja növényzetének maradványa, melly, hol bőven találhatik, teszi az országnak egyik legnagyobb gazdagságát. [...] addig az angolok, kiapadhatatlan köszén’ bányáikra támaszkodván, gyárakat, gőzképeket állítottak, úgy mondhatni, aranynyá változtatták.*” Természetesen a szén ezen módosulatára nem az ipari forradalom alatt figyeltek fel először, hiszen már ókor óta kedvelt – dörzsölésre kialakuló elektromossága révén mágikus tulajdonsággal „ruházták fel” – gagátból már a kezdetektől, pontosabban a neolitikumban használati tárgyakat, illetve a bronzkor óta gyászékszereket, majd a középkor során inkább az olvasók tárgyát készítették – mely mellett megemlítendő Gruber (1999: 38) művének egyik érdekes adata is: „*Denn seit der Antike benutzte man ihn gegen Epilepsie und zur Feststellung der Virginität. Später diente er auch zur Abwehr von Betrug und Zauberei.*”, azaz „*Már az ősidők óta használták epilepszia ellen és a szüzesség meghatározására. Később csalások és varázslatok kivédésére is használták.*” –, majd a XIX. században újra az ékszerek reneszánsza következett, míg mára inkább ajándéktárgyak és limitált, de nem gyászékszer jellegű darabokat készítenek belőlük. Facsády (1999: 1425) szerint a gagátok „*Népszerűségének csúcspontja kétségkívül a római császárkor utolsó időszakára, a III–IV. századra tehető, melyet a középkori hullámvölgyek utáni XIX. századi divatja sem szárnyalta túl.*”, mellyel vitatkoznunk kell, ugyanis maga Facsády (1999: 1425) mutatott rá, hogy „*A Mediterráneum területéről nem is ismerünk gagáttárgyakat, csak a Római Birodalom északabbi részén – így többek között Pannoniában – kerültek elő kész darabok.*”, azaz a császárság központjában nem volt olyan elterjedt, mint azt predesztinálják egyes kutatók, annak ellenére, hogy a régészeti leletek azt bizonyítják, hogy a gagátok viselése csak egy szűk réteg

privilegiuma volt, de nem volt általánosnak mondható. A rómaiak előszeretettel faragtak gorgó- vagy medúzafejeket, illetve más mitikus lényeket, melyről azt hitték, hogy így a gonosz erőket a gagátok magukhoz vonzzák, ezzel óvva meg a viselőjét a „személyes érintettségtől”.

Látnunk kell, hogy a gagátok ma is „létező divatban betöltött ikonsága” nem a római korszakra vezethető vissza, hanem pont a XIX. századi angol kultúrtörténeti hagyományokra. Természetesen a XX. századi kőolaj utáni hajsza írta történelem révén váltak mind jobban elérhetővé és megismerhetővé a gagátok vizsgálati módszerei, mely során az egyes területek gagátokhoz hasonlítható mintái is megjelentek a kereskedelemben, mint megtévesztő, olcsóbb, de hamisításra kiváló anyagokból, mint például a már említett cannel-szén vagy a deformálható palák („*shale*”). Schmidt (1890a: 395) így fogalmazott ezen mintákról: „*az úgynevezett cannel-szenet pedig Angolországban munkálják meg*”, mely hasonlít, de nem azonos a gagátokkal.

Visszakanyarodva az ókori kereslethez, a legismertebb bányák Anglia területén találhatóak, melyek közül kiemelkedő Whitby, ahol az kora jura kor végi, ~175 millió éves araukariafenyőkből keletkezett minták igen szép megjelenésű, tömött, faragható és fényezhető bitumendús barnaszének (4. ábra). Természetesen Róma a megszállt sziget ezen áldásos földi kincsét igencsak kereste és innen importálta a gazdag polgárai számára. Nem csak Anglia – Schmidt (1890b) művében Lanarkshire és Lancashire, még Schumann (1992) írásában Whitby és Yorkshire lelőhelyét adja meg – adott a történelemnek gagátokat, hanem számos más lelőhely is ismert, mint például Schmidt (1890b) szerint a francia Dép. de l'Aude, Dudichné Vendl & Koch (1935) szerint a spanyol Asturia és Arragonia, Schumann (1992) alapján a szintén francia Aude megye, vagy az USA-ban Utah és Colorado bányái, illetve Hall (1994) Német-, Lengyel- és Törökországot, Indiát, Kínát és a volt Szovjetunió tagállamait adja meg. Elmondhatjuk, hogy ezen amorf szénkőzet ahány területről származik, annyi minőségi megjelenése van, mely mind sajátos felhasználást eredményezhetett valamennyi korszakban.

4. ábra: Gagát Whitbyből (International Gem Society, link2).

A leggyakoribbak az ékszerek voltak, melyek esetében Schmidt (1890a: 395) így írt azok viseléséről intelem gyanánt: *„Az ilyen szénből munkált ékességekre azonban ügyelni kell, mert viselve könnyen megromlanak.”*, amivel a szerző a vízvesztésre utalt, ugyanis a kiszáradás igen erősen roncsolhatja a gagátok felületét (hasonlóan a borostyánokhoz). A felületi kopás elkerülése érdekében érdemes teljes befoglalású (keretezett) mintákat vásárolnunk, melynek eredete a rómaiakhoz köthető. Emellett a fűrt gyöngysorok honosodtak meg a leghamarabb, így a kisebb minták hasznos felhasználása valósulhatott meg (mint minden ékkő esetében, hiszen a megmunkálás során lehetséges, hogy a mechanikai behatás során eltörik a mintánk, így kisebb darabokból kell tetszetős ékszert előállítani, hogy a törési káreseményt követően ne legyen további anyagi vesztesége az adott ékszerész műhelynek). Schumann (1992: 218) szerint *„rózsafüzérnek, dísz tárgyakként és gemmáknak használják”* (5. ábra), melyek mellett használati tárgyak is készültek gagátból, mint a guzsaly, orsó és orsógombok (Facsády, 1999), melyek esetében nyilván nem a legjobb minőségű darabokat használták fel erre a célra.

5. ábra: Gagát rózsafűzér gyöngyök fésűkagyló motívummal (Beek, 2016 nyomán).

A teljesség igénye nélkül megemlítendőek összegzésképp a hazai minták is, hiszen a régészeti feltárások során olykor igen érdekes és értékes gagátmintákra bukkantak a kutatók. Bondár (2020) művében egy késő rézkori különleges temetkezés feltárásakor talált tárgyakat mutatott be, melyek közül kiemelkedik egy, több vizsgálat alapján meghatározott minta, mely 2016-ban először sztereomikroszkóppal gagátként lett detektálva, majd Raman- és XRF-vizsgálattal szerves anyagként lett meghatározva, még 2019-ben FT-IR-felvétel alapján bitumenként lett azonosítva (6. ábra). Bondár et al. (2021: 153) művében szintén megvizsgálták ugyanezen gyöngyöt, mely során a kapott értékeket más európai mintákkal összevetették (Whitby, Ruhr-vidék, Fouthiaux, Asturias, Puertollano, Gams bei Hieflau, illetve Unterlaussa), végül a „*komplex optikai, pásztázó elektronmikroszkópos, röntgenfluoreszcens és infravörös spektroszkópos, valamint stabilizotóp-geokémiai elemzések*” alapján a gagát és antracit származás kizárható, mely ellenére „*a IV. évezred közepére keltezhető fekete gyöngy jelenleg a legkorábbi 'gagát' lelet Európa középső részéről*” (Bondár et al., 2021: 153). Láthatjuk, hogy a kutatások igen komoly, természettudományi oldalról is „támogatottak”, mely mellett Facsády (1999) kifejtette, hogy feltételezik, hogy egykoron gagátbánya működött hazánkban vagy annak környékén. Megtalálása a jelenünk egyik tudományos kihívása egyben.

6. ábra: Balatonlelleli késő rézkori sírban talált „fekete gyöngy” (Bondár, 2020 nyomán).

7. A viktoriánus korszak és annak etikettje

A kora újkori vallási és politikai ellentétek időszakában a gagátokat a gyémántokhoz vagy a gyöngyökhöz hasonló becsben tartották. Az angol egyház elszakadása Rómától egy igen érdekes helyzetet teremtett az akkor már ismert Whitby bányáinak kincsei körül, hiszen a rózsafüzérek és gyöngyök, így a katolikus kellékek anyagának kereslete csökkent, azokat csak az északi területek megmaradt „páristái” használták, mint például a skótok királynője, I. Mária vagy Stuart Mária (1542–1587). Végül a történelem és a Tudor-dinasztia elsöpörte a katolikusokkal együtt a gagátokat is, de csak egy időre. 1649-től a gagátok színe egybeforr a gyász színével, ugyanis I. Károly (1600–1649) trónra lépése (1625) előtt feleségül vette Henrietta Mária (1609–1669) francia hercegnőt, mely frigy visszatetszést keltett az alattvalói körében, ugyanis az ara római katolikus volt. Végül az uralkodó az anglikán egyházhoz akarta „terelni” Skóciát, mely a végzetét és lefejezést okozta. Ekkora Kelet-Európa egyes részein és a német területeken a protestáns vallás letisztult, egyszerű világa nyert teret. A XV. század közepétől a fekete lett a divatszíne a gyásznak (Müller, 1983), ugyanis a középkorban a fekete ruhák festékanyaga igen drága volt, így azt csak az arisztokrácia engedhette meg magának, melyet a szegényebb rétegek utánozni kívántak. A fekete szín a papsághoz és aszketizmushoz rendelt kötődése így a gyász, a vagyon és az előkelőség szimbólumává vált. Például a spanyol vagy Mátyás király (1443–1490) udvarában is ez az öltözködési etikett volt érvényben (Radvánszky, 1986). A törvénybe foglalt gyással kapcsolatos öltözködési előírásokat követte az egyetlen faragható, időtálló, ritka és Angliában „helyi ékkőnek” számító gagát, mely tulajdonságaiban (például „melegségében”) révén az elmúlás szimbólumává vált. Az előkelők divatba hozása mellett az olcsóbb helyettesítői nem tudtak azonosulni a gyással, így a gagátok

egyfajta kellékévé váltak a temetéseknek és az azt követő időszaknak. A 1830-ban IV. György (1762–1830) halálával a gyászolás egy új korszaka kezdődött az angol nép életében. Ekkor a gagát, helyi elnevezéssel jet egyet jelentett Whitby mintáival.

Majdnem kerekén 300 év múlva Viktória királynőt a gagát gyászékszer divatba hozójaként is tisztelhetjük, melynek apropója a gyászhoz köthető. Viktória ugyanis Franziska Antonia Juliane Luise szász-coburgi és gothai hercegnő (1822–1857) temetésén egy gagát nyakláncot viselt. Sajnos nemsokára a királynő a férjét, Francis Albert Augustus Charles Emmanuel szász-coburgi és gothai herceget (1819–1861) is elveszítette, mely búcsúztatás során szintén a gagát ékszerekre esett Viktória választása. A mindössze 42 éves özvegy élete végéig siratta férjét, így a ruháinak és ékszereinek komor színei fél évszázadra beköltöztek az udvarba, a gagátok divatba jöttek. A királynő példája szokássá vált, így az angol családok temetkezési szokásai is megváltoztak. A gyászruha viselése mellett a költséges temetések, az általános társadalmi konvenciók megváltozása, bizonyos magatartásformák felvétele, illetve a sírok virággal való díszítése gyakori lett. A kor népszerű angol folyóiratai – mint például a *The Queen* vagy a *Cassell's* – rendre tájékoztatták az olvasókat, hogy a gyász során mit illik és mit nem. Ez természetesen a gyászruhára és a kiegészítőkre, így a gagátokra is vonatkozott. A folyóiratok hasábjairól megtudhatjuk, hogy minél közelebbi volt az elhunyt, a gyászolónak annál sötétebb ruhát kellett viselnie, melyhez a gagát ékszerek illettek. Ebben a korszakban vált általánossá, hogy a gyász enyhülési jeleként a kendő levétele elfogadottá vált a társadalomban. Érdekességképp megemlítendő, hogy a gyász előrehaladtával a fekete színű ruhák folyamatosan mentek át szürke, mályva és végül fehér színekbe, melyek mellett az ékszerek anyaga, így a gagát nem változott, mely tovább jelezte a gyászt. Mivel a társadalom mind nagyobb rétege követte a divatot, így a szegényebbek is meg akartak felelni a ki nem mondott gyászetikettnek, így aki megengedhette magának, az a drágább, díszesebb ékszereket preferálta. A korszak egyik furcsa szokása volt, hogy az elhunyt haját beleszőtték ezen ékszerekbe (7. ábra), melyek a csontokkal ellenkezőleg nem bomlanak le, így viselhatték az elhunyt emlékét.

7. ábra: 1860 és 1880 között készült gagát medál, közepén arany keretben az elhunyt hajának beragasztott tincsei üveglap mögött (British Museum, [link3](#)).

A nők ruhája, ékszerei és viselkedésük elő volt írva, a férfiak esetében viszont lazább szabályokat alkalmaztak, míg a gyerekek esetében sokszor eltekintettek ezektől. Fontos látnunk azonban, hogy a korszakban nem engedhette meg magának a teljes népesség a gagátok luxusát – ezen felül a halálozási ráta és a gyermekhalandóság igen magas volt –, így azok viselése nem volt olyan populáris, mint azt gondolnánk. Ettől függetlenül a gazdagabb réteg természetesen követte az uralkodójuk ki nem mondott akaratát is (8. ábra).

8. ábra: XIX. század második feléből származó fotón egy házaspár, ahol a hölgyet vallásos faragású gagát soron egy keresztes medál díszíti (Museum of Whitby Jet, [link4](#)).

A gyász természetesen nem csak ettől volt jövedelmező üzlet, hanem a sötét ruhák viselésének időtartamától is, hiszen elő volt írva, hogy a rokonsági fok alapján kinek milyen hosszú időtartamig kellett viselnie a sötét ruhadarabokat és így az ehhez illő ékszereket. Előbbi biztosításáért egész kereskedelem alapult a ruhák és az ehhez kapcsolódó gagát ékszerek előállítására, mely alapvetően az udvar egyik jó fogása volt, hiszen ezáltal a hazai ipart támogatták nem csupán a hátramaradt gyászolók, hanem az elhunytak a halálukat követően is. Végül a gagátok fénykora is leáldozott, de Viktória királynő azt követően is viselte az ebből készült ékszereket, melyről így írt egy egészében kiadatlan, 1896. július 22-i naplóbejegyzésében: „*I wore a black satin dress with embroideries & jet, a lace veil of old point, & diamond diadem & ornaments.*”, azaz „*Egy fekete szatén ruhát viseltem hímzéssel és jettel, csipkefátyolt régi ponttal, gyémánt diadémot és díszeket.*” (Carvalho et al., 2013: 134).

8. Whitby, a gagátok fővárosa

Az ókori kereskedők Lyciából, azaz a mai Törökország területéről szerezték be a gagátokat, de számos régészeti bizonyíték alapján ismert, hogy az i. sz. III. századtól az angol York városából is importáltak mintákat. A VII. századra Yorkshire területén is megjelent a katolikus vallás, így a gagát az egyházi tárgyak készítésének meglehetősen alapot adott. 867 és 1068 között a térség Nyugat-Európa egyik kereskedelmi központjának számított, mellyel a vikingek kapcsolatban álltak. Erre bizonyíték, hogy azon területeken, ahol a vikingek kalandoztak vagy éppen hódítottak és szeretteiket eltemették, a sírokban gagát ékszereket és tárgyakat helyeztek el. Ezen értékes darabok főleg gyöngyök, gyűrűk, amulettek és kisebb állatok képei voltak. A középkor és annak hiedelmei rányomták bélyegeiket a gagátokra, ugyanis a számos, szénkőzetben talált fossziliák megmagyarázhatatlanok voltak a kor embereinek. Ezt követően – és a tudományok fejlődésével – az ipari forradalom újabb lendületet adott a terület gazdaságának, építve a meglehetősen nagy szénvagyonra. Az 1541-ben VIII. Henrik (1491–1547) pusztító intézkedései révén szinte eltűnőfélben lévő Whitby fénykora ismét eljött, melyről Hall (1994: 140) így írt: „... a városok jövedelmének nagyrésze a jet bányászatából és megmunkálásából eredt.” (9. ábra). Ekkor a gagátok legjobb minőségű mintái és a legjobb faragóműhelyek is ebben a városban voltak elérhetők, de csupán a gazdagabb rétegnek, az arisztokráciának. Az 1850-ben Whitbyben számon tartott gagátbányász és faragóműhelyek száma elérte az 50-et, még 1861-ben már 204 ilyen működött a „gyásziparban”. 1870-ben annyira népszerűek voltak a gagát ékszerek, hogy a mindössze 4000 lakosú Whitbyben 1500–2000 ember megélhetése kötődött ehhez az ékköhoz. Az 1880-ban megjelenő francia üvegváltozatok, Viktória királynő ékszerízlésének változása – ugyanis aranyjubileuma alkalmából enyhült a gyásza, és 1887-től

az ezüstöt kezdte előnyben részesíteni –, valamint az első világháború oda vezetett, hogy 1921-re már csupán csak 20 dolgozója volt a híres Whitby manufaktúrának (Horst, 2012). 1963-ban az utolsó, még viktoriánus mestertől tanuló gagátműves is elhunyt, így gyakorlatilag megszűnt ez az ipar. A korabeli, mára szállóigévé vált mondás így hangzott, melyet minden, Whitbyben és környékén élő ismer: „... *mourning caused the jet boom, and mourning killed it...*”, azaz „... *a gyász okozta a jetek fellendülését és a gyász meg is ölte azt...*” A hagyományos, céhes berendezkedésű műhelyek egyedi eszközökkel vágták, vésték, metszették, polírozták a gagátokat, melynek emlékét ápolja a Whitbyben található mai műhelyek, ékszerészek és múzeumok sokasága, melyből kiemelendő a *Museum of Whitby Jet*, melynek tárlata egyedülálló, hiszen itt őrzik a világ legnagyobb fosszilis gagátjait (melyből a legnagyobbat még a *British Museum*nak sem adták el), az egykori céhesek eszközeit, kordokumentumokat, fényképeket és természetesen számtalan korabeli antik ékszert is. Mára Whitby neve újra „összefonódott” a gagátokkal, így a számos erre épülő ipar, termék, történet és marketing révén a tanulóktól a drágakőszakértőig sokak úti célja a gyászékszerek „fővárosa”.

9. ábra: Munkások az egyik gagátműhelyben Whitbyben a XIX. század második felében (Carvalho et al., 2013).

9. Összefoglalás

Jelen írásomban bemutattam a gagátok/jetek elnevezésének történetét, úgy, hogy azt a szakirodalmi forrásokkal támasztottam alá. A geológiai, mineralógiai és gemmológiai megközelítés tárgyalása során rámutattam, hogy a gagátok elsődlegesen kőzetként, valamint mineraloidként kivételes minőségben és megmunkálásban ékkőnek tekinthetők. Mintáira nem

tekinthetünk univerzálisan, hiszen nem lehetséges egyetlen kémiai képlettel leírunk azokat, valamint fizikai tulajdonságaik is erősen eltérnek a lelőhelyeik figyelembe vétele mellett a kialakító tényezők változatossága és azok lokális tulajdonságai miatt.

Koronként betöltött és sokszor különböző szerepei ellenére az első megmunkálástól napjainkig egy fontos időszak mindenképp kiemelhető, ami tudatba hozta ezeket a szénféleségeket, mégpedig a viktoriánus időszak korszelleme. A XXI. század embere nem feltétlen olyan kontextusban vizsgálja, vagy éppen hordja a gagátokat, mint elődeink, így nem csodálkozhatunk azon, hogy a méltán híres Whitby városában is csupán egy, az 1860-ban alapított *W. Hamond* gyárt ilyen ékszereket, ezzel monopóliumhelyzetben őrizve a történelem eme kézzel fogható darabjait.

Hazánk ezer szállal kapcsolódik az európai kultúrtörténethez, így a gagátok számunkra is éppoly meghatározó darabok (10. ábra), mint más nemzetnek az öreg kontinensen. Hiszem, hogy a történelem velünk él és dinamikusan változik, így helyes megítéléséhez a tudományok komplex összhangjára van szükség. Ezáltal jobban megérthetünk bármilyen folyamatot, történést, hatást vagy éppen ellenhatást, legyen az életünk egyik legszebb pillanata vagy éppen elmúlásunk és annak hatása a gyászolókra. A gagátok színükben, egyedi kialakulásukban, megmunkálhatóságukban, ritkaságukban, sajátos kultúrtörténeti szerepükben, Viktória királynő egyéniségével az angolok egyedi gyászköveként válhattak világhírűvé. Az elmúlás, az élet törékenysége és a szomorúság egyfajta speciális kifejezői, melyek arra hivatottak, hogy emlékeztessenek. Ez a gyász egyik legmeghatározóbb feladata: emlékezni és emlékeztetni...

10. ábra: Gemmacsüngös, aranymedállal díszített gagát gyöngysor a római korból, Dunaújvárosból, mint a hónap műtárgya (Intercisa Múzeum, [link5](#)).

IRODALOM

- BALLAGI A. (1884): Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve. *Archaeologiai Értesítő (Új Folyam)*, 3., 201–392.
- BALLAGI M. (szerk.) (1867): *A magyar nyelv teljes szótára II*. Franklin Társulat, Budapest.
- BEEK R. J. (2016): *Rosenkränze aus Gagat – Materialeigenschaften und Untersuchungsmethoden*. Masterthesis, Hochschule für Technik und Wirtschaft Berlin, Berlin.
- BENKŐ F. (1793): *Efztendönként ki-adott, PARNASSUSI IDŐTÖLTÉS 1790. I. GÖRÖG RÉGISÉGEK*. Hochmesiter Márton, N. Szeben.
- BERTALAN A. (1879): A drágakövek és azok használata az ó-, közép- és ujkorban. *A Kegyes Tanítórendiek vezetése alatt álló Nagy-Kanizsai Katholikus Főgymnásium értesítője az 1878/9. tanévről*. Wajdits József, Nagy-Kanizsa.
- BONDÁR M. (2020): Késő rézkori különleges temetkezések Balatonlelléről (Somogy megye). *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei*, 7., 89–108.
- BONDÁR M., DEMÉNY A., NÉMETH P., KARLIK M., FINTOR K. & TÓTH M. (2021): Különleges „gagát” gyöngy egy különleges késő rézkori sírból. *Archeometriai Műhely*, XVIII (2), 143–156.
- BOSTOCK J. & RILEY H. T. (translated) (1857): *The Natural History of Pliny*. VI. Henry G. Bohn, London.
- BUCHHOLZ J. (1788): Abermalige Reise in die Karpatischen Gebirge, und die angränzenden Gespanschaften. *Ungrisches Magazine*, 4., 257–291.
- BULYOVSKY GY. (szerk.) (1865): Az 1865. jun. 30-ki törvény által az általános osztrák vámtariffára vonatkozó változtatások. *Sürgöny*, 157., 1–6.
- BURGER I. (2020): *Drágakő enciklopédia*. Metropolis Media Group Kft., Budapest.
- CARVALHO L. M., FERNANDES F. M., NUNES M. F. & BRIGOLA J. (2013): Whitby Jet Jewels in the Victorian Age. *Harvard Papers in Botany*, 18 (2), 133–136.
- CZUCZOR G. & FOGARASI J. (1864): *A magyar nyelv szótára II*. Emich Gusztáv, Pest.
- CSÉCSI I. (1842): *Földünk' 's néhány nevezetesb ásvány' rövid természetrajza, különös tekintettel a' felsőbb polgári, 's közép tudós iskolák' szükségeire*. Tóth Lajos, Debreczen.
- DÓCZY J. (szerk.) (1829): *Európa tekintete jelenvaló természeti, míveleti, és kormányi állapotjában III. – Island Szigete, v. Islandia*. Nemes Haykul Antal, Béts.
- DÓCZY J. (szerk.) (1830): *Európa tekintete jelenvaló természeti, míveleti, és kormányi állapotjában IV. – Kisebb Szövetséges Fejedelemségek*. Nemes Haykul Antal, Béts.

- DUDICHNÉ VENDL M. & KOCH S. (1935): *A drágakövek különös tekintettel a mesterséges drágakövekre*. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest.
- FACSÁDY A. (1999): Római kori gagát ékszerek – A rejtélyes fekete borostyán. *Élet és Tudomány*, 54 (45), 1424–1426.
- GARAY J. (szerk.) (1843): Divat hírnök. *Regélő Pesti Divatlap*, 2., 33–64.
- GRUBER B. (1999): Der „schwarze Bernstein” – Gagat. *Oberösterreichische GEO-Nachrichten. Beiträge zur Geologie, Mineralogie und Paläontologie von Oberösterreich*, 14., 37–41.
- HALL C. (1994): *Gem Stones*. Dorling Kindersley Limited, London.
- HAMPEL J. (1881): Római sírok Pannóniában. *Archæologiai Értesítő (Új Folyam)*, 1., 136–146.
- HORST D. (2012): *The History of Jet & Jet Mourning Jewelry*. Bead Society of Northern California, Newsletter.
- MELCZER J. (1819): *A' Poprád partjain fekvő 's megjegyzésre méltó némelly városokról, falukról és omladékokról való topographico – historico – statistikai Jegyzések*. Tudományos Gyűjtemény VII., Trattner Tamás János, Pest.
- [N. N.], 1853: *Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn*. Universitäts Buchdruck, Buda-Ofen. (fordításban *Magyarországot illető Országos Kormánylap IV., II. Rendszeres vámjegyzék*. Császári Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Buda).
- PÁKH A. (szerk.) (1857): Egy rém-óra a tenger mélyében. *Vasárnapi Ujság*, 6., 45–52.
- PAPP G. (2008): Az 1800 előtt ismert magyarországi drágakövek – áttekintés. *A Miskolci Egyetem Közleménye A sorozat, Bányászat*, 157–224.
- PLINIUS C. (1685): *Naturalis Historiæ Libri XXXVII*. Franciscum Muguet, Parisiis.
- RADVÁNSZKY B. (1986): *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I*. Helikon, Budapest.
- RAPP G. (2019): Gems and man: a brief history. *European Mineralogical Union Notes in Mineralogy*, 20 (8), 323–344.
- RÓTHKREPF G. (szerk.) (1833): Viseleti divat. *Honművész*, 7., 49–58.
- SÁNDOR I. (1808): *Sokféle. IX*. Pichler Antal, Béts.
- SCHMIDT S. (1890a): *A drágakövek I*. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest.
- SCHMIDT S. (1890b): *A drágakövek II*. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest.
- SCHUMANN W. (1992): *Edelsteine und Schmucksteine*. BLV Verlagsgesellschaft mbH, München.
- SCHUSTER J. (1817): *Egy Magyarinak Észrevételei a' Marcel de Serres' Austriai birodalomban utazási eránt*. Tudományos Gyűjtemény V., Trattner Tamás János, Pest.

- SOMOGYI E. (szerk.) (1881): *Magyar Lexikon. Az egyetemes ismeretek encyklopaediája IX.* Wilckens és Waidl, Budapest.
- STANIFORTH A. (2018): *1861 – Queen Victoria and the Whitby Jet industry.* In *The History Tree: Moments in the Lifetime of a Memorable Tree*, North Yorkshire Moors Association, Whitby.
- STRUNZ H. (1982): *Mineralogische Tabellen.* Akademische Verlagsgesellschaft Geest & Portig K.-G., Leipzig.
- STRÜBEL G. & ZIMMER S. H. (1982): *Lexikon der Mineralogie.* Deutscher Taschenbuch Verlag – Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart.
- SZABÓ J. (1853): *Jegyzetek az ásvány és vegyipar köréből.* Lukács László, Pest.
- SZABÓ J. (1861): *Ásványtan, különös tekintettel az ásványok gyakorlati meghatározására.* Heckenast Gusztáv, Pest.
- SZABÓ J. (1874): A drágakövek az 1873-ki bécsi világtárlaton. *Budapesti Szemle*, 8., 340–356.
- SZÁDECZKY-KARDOSS E. (1952): *Szénkőzetan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WEINER E. S. C. & SIMPSON J. A. (2004): *Oxford English Dictionary.* Oxford, Oxford University Press.
- WIEDERMANN K. (1865): A villanyosság történetének vázlatja. *A Lőcsei Királyi Katholikus Főgymnasium Értesítője 1864/5 tanévről.* Werthmüller János és Fia, Lőcse.

Internetes hivatkozások

- link1: <https://britishheritage.com/news/queen-victorias-mourning-jewellery-auction-sothebys>
- link2: <https://www.gemsociety.org/article/jet-jewelry-gemstone-information/>
- link3: https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_2018-8042-87
- link4: <https://www.museumofwhitbyjet.com/>
- link5: <https://www.intercisamuzeum.hu/honapmutargya/2016-szeptember-honap-mutargya--gemmacsungos-aranymedallal-diszitett-gagatgyongysor-dunaujvarosbol>

Oláh Róbert

geográfus, történész, kormányzati igazgatási tisztviselő

Ceglédi Tankerületi Központ

olahr88@gmail.com

DR. HEGEDŰS KATALIN, FARKAS ATTILA, LUKÁCS MIKLÓS

Hospice betegellátás 2020

a Nemzeti Egészségbiztosítási Adatkezelő (NEAK)

és a Magyar Hospice-Palliatív Egyesület adatai alapján

Összefoglalás ♦ *A magyarországi hospice ellátásról évente készül összefoglaló jelentés, amelyet a hospice-jelentések A hivatkozásra kattintva elhagyja a weboldalt oldalon tesz közzé a Magyar Hospice-Palliatív Egyesület. Tízévente a Kharónban is publikálásra kerülnek az adatok a szélesebb közvélemény tájékoztatása céljából. A 2020-as jelentés bemutatja a hospice-ok aktuális számát és megoszlását szervezeti formák szerint, kitér az intézményi és az otthoni ellátás beteg- és finanszírozási adataira, valamint azokra a nehézségekre is, amelyek a COVID járvány alatt még inkább megterhelték az ezen a területen dolgozók áldozatos munkáját.*

Kulcsszavak: hospice, palliatív ellátás, adatok, Magyarország

Hospice annual report 2020

Summary ♦ *An annual report is always prepared about the Hungarian hospice care, also published on the website: <https://hospice.hu/hospice-jelentesek>, by the Hungarian Hospice-Palliative Association. Every 10 years the data are published in Kharón, as well, so that the general public may have access to all the relevant information. The 2020 report presents the number and geographical distribution of currently active hospice institutions, on the basis of the the organisational forms; the patient and financing data of institutional and home-based care; moreover, the difficulties which, during the COVID pandemic, made the dedicated work of the healthcare operators of the field even more challenging.*

Keywords: hospice, palliative care, data, Hungary

Magyarországon 1991 óta létezik hospice ellátás. 2004-ig alapítványi támogatásból működtek a hospice szolgálatok, 2005 óta a társadalombiztosítás finanszírozza és lehetőség szerint egyéb kiegészítő forrásokat (pl. pályázatok, adományok, önkormányzati, egyházi támogatás) is igénybe vesznek az ellátók.

Betegellátási adatok

A Nemzeti Egészségbiztosítási Adatkezelő (NEAK) és a Magyar Hospice-Palliatív Egyesület adatai szerint 96 betegellátó intézmény és otthoni szolgálat végzett hospice tevékenységet az alábbi szervezeti megoszlásban (*ld. az 1. és a 2. ábrát*):

- 24 fekvőbeteg-ellátó intézmény¹ (386 ágy)
- 65 otthoni ellátást végző csoport²
- 3 hospice mobil team (kórházi támogató csoport)
- 4 palliatív járóbeteg ellátás

(A hospice ellátók összesített listáját ld.: <https://hospice.hu/hospice-ok>. A területileg illetékes intézményt vagy otthoni szolgálatot a <https://hospice.hu/ellatas-kereso> segítségével lehet megtalálni.)

1. ábra: A hospice-ok számának alakulása. Intézményi és otthoni ellátók, 1995-2020³

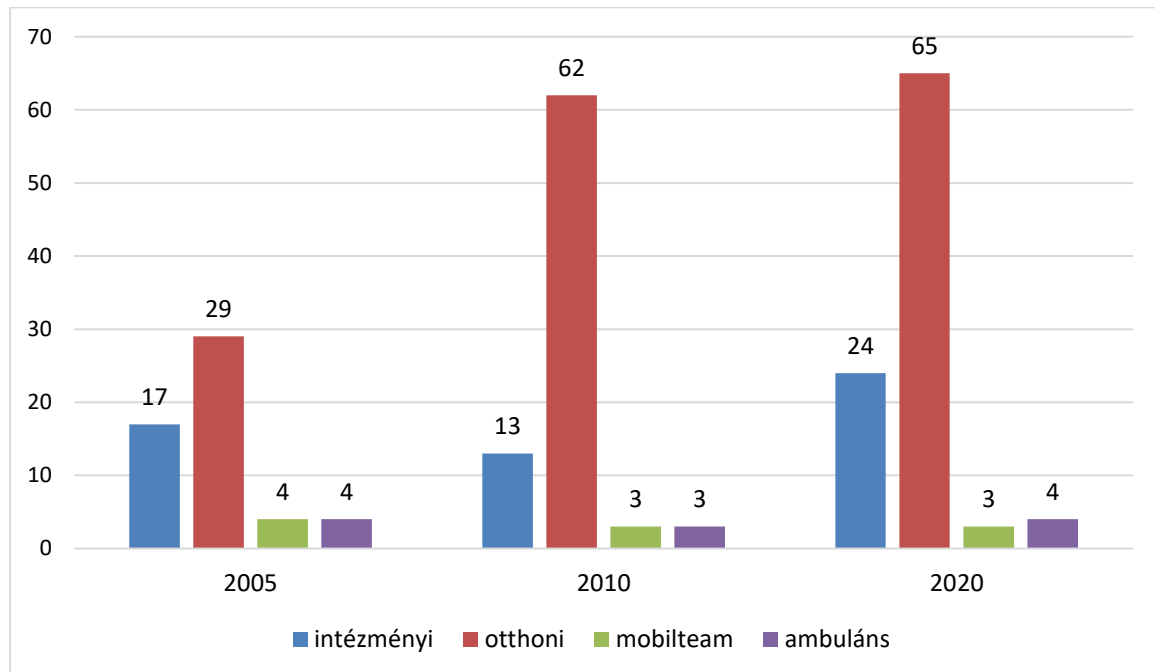

¹ 23 felnőtt, 1 gyermek fekvőbeteg ellátó intézmény (osztály)

² 63 felnőtt és 2 gyermek otthoni ellátást végző csoport

³ forrás: MHPE, OEP és NEAK

2. ábra: A hospice-ok megoszlása szervezeti formák szerint, 2005-2020⁴

Az ábra azt tükrözi, hogy az ellátás fontosságához képest az elmúlt tíz évben nem történt kiugró változás. Alakultak újabb hospice osztályok, a fekvő intézményi ágyak száma 2010 és 2020 között 215 ágygal lett több, a 2010-es 171 ágyszámról 386-ra növekedett. A WHO és az európai becslések alapján 1 millió lakosra minimum 50 palliatív ágygal kell számolni, ami 10 millió lakos esetén 500 ágyat jelent (Radbruch et al, 2010; Centeno et al, 2016). Magyarországon ennek alig több mint kétharmadát értük el. (Az intézményi hospice-ok listáját ld. az 1. táblázatban.) Az otthoni ellátók, a palliatív mobil team-ek és az ambuláns ellátók száma az elmúlt 10 évben lényegében nem növekedett.

Palliatív mobil team-et működtet az Erzsébet Hospice Alapítvány és Otthon, az Országos Onkológiai Intézet és a PTE Klinikai Központ (Mangel et al, 2020). Palliatív járóbeteg ellátás működik a Magyar Hospice Alapítvány, a Tábitha Gyermekhospice Ház, a PTE Klinikai Központ, valamint az Erzsébet Hospice Alapítvány és Otthon szakembereinek közreműködésével. Gyermek palliatív otthoni ellátást végez az Eurakvilo Gyermekonkológiai és Gyermekhospice Alapítvány és a Magyar Hospice Alapítvány.

2020-ban két új intézményi hospice nyílt meg: Majosházán a Református Dunamenti Kistérségi Diakónia Hospice (15 ágy) és Mosonmagyaróváron a Segítő Kéz Alapítvány Hospice Ház (10

⁴ forrás: MHPE, OEP és NEAK

ágy). A kialakítás és működtetés feltételeit rendeleti szinten minden hospice szervezeti forma esetében az egészségügyi szolgáltatások nyújtásához szükséges szakmai Minimumfeltételek⁵ írják elő.

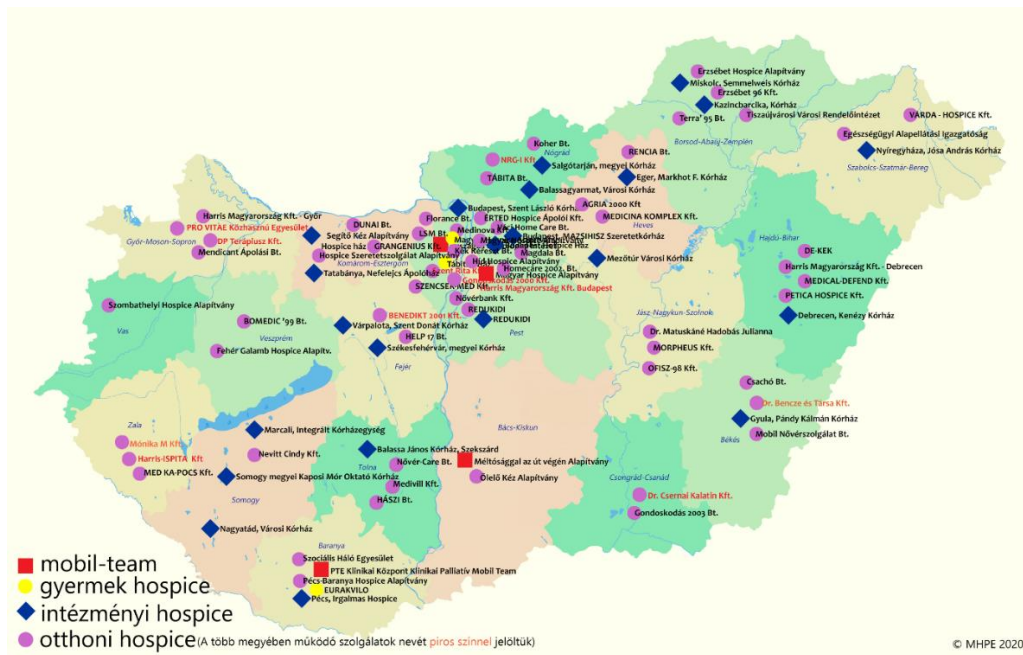
1. táblázat: Az intézményi hospice-ok listája az alakulás évével és az ágyszámmal

1. Gyula, Pándy Kálmán Kórház	(1994) 20 ágy
2. Budapest, Szent László Kórház	(1995) 15 ágy*
3. Miskolc, Semmelweis Kórház	(1995) 25 ágy
4. Tatabánya, Nefelejcs Ápolóház	(1999) 5 ágy
5. Budapest, MAZSIHISZ Szeretetkórház	(2001) 10 ágy
6. Pécs, Irgalmas Hospice	(2004) 23 ágy
7. Eger, Markhot F. Kórház	(2004) 25 ágy
8. Esztergom, Vaszary F. Kórház	(2004) 10 ágy
9. Budapest Hospice Ház	(2005) 10 ágy
10. Nagyatád, Városi Kórház	(2007) 15 ágy
11. Budapest, Korányi Kórház	(2007) 20 ágy
12. Törökbálint, Tábittha Ház	(2011) 5 ágy
13. Balassagyarmat, Városi Kórház	(2012) 15 ágy
14. Mezőtúr Városi Kórház	(2012) 13 ágy
15. Somogy megyei Kaposi Mór Oktató Kórház (Marcali és Mosdós telephely)	(2012) 35 ágy
16. Kazincbarcika, Kórház	(2015) 10 ágy
17. Várpalota, Szent Donát Kórház	(2016) 30 ágy
18. Debrecen, Kenézy Kórház	(2017) 20 ágy
19. Nyíregyháza, Jósa András Kórház	(2018) 8 ágy
20. Szarvas, Szakorvosi Eü. Szolg.	(2018) 10 ágy
21. Salgótarján, megyei Kórház	(2019) 20 ágy
22. Székesfehérvár, megyei Kórház	(2019) 17 ágy
23. Majosháza, Református Kistérségi Diak.	(2020) 15 ágy
24. Mosonmagyaróvár, Segítő Kéz Alapítvány	(2020) 10 ágy

*(A Szent László Hospice Dél-Pesti Centrumkórház néven újult meg, az ágyszám 3-mal nőtt. Így hivatalosan ez egy hospice osztálynak számít.)

⁵ Magyar Közlöny, 2015. 181.sz. 22706-22710., 22715.o.

3. ábra: A hospice ellátók területi megoszlása Magyarországon

A hospice ellátás 2005 óta a társadalombiztosítás alapján történik, a beteg számára térítésmentesen vehető igénybe. A társadalombiztosítási finanszírozás 2020-ban az alábbiak szerint történt:

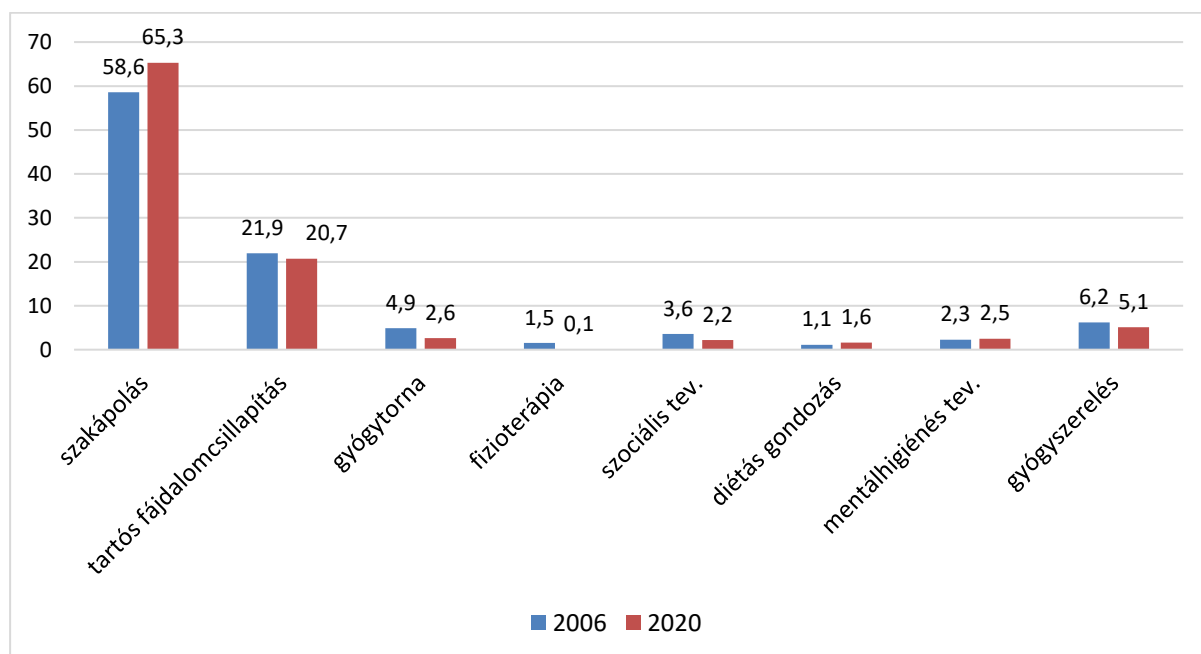
1. A 43/1999. (III. 3.) Korm. rendelet 8. sz. melléklete alapján a pályázati úton befogadott fekvőbeteg intézményi részlegek esetében krónikus ellátások címszó alatt, kiemelt rehabilitációs ellátásként történik a finanszírozás: a felnőtt hospice ellátás 1,9-es szorzóval, a gyermek hospice ellátás pedig 3,0 szorzóval
2. Az otthoni hospice ellátás esetében a 43/1999.(III.3.) Korm. rendelet 35.§-a alapján az otthoni szakápolás 1,2-es szorzójával történik a finanszírozás, amelynek időtartama maximum 50 nap, az otthoni szakápolás alapdíjának 120%-a és amely meghatározott feltételek esetén két alkalommal meghosszabbítható. Így összességében 150 finanszírozási nap vehető igénybe egy-egy beteg esetében. Elrendelheti a járóbeteg- vagy fekvőbetegszakellátást nyújtó szolgáltató klinikai onkológusának, a daganatos megbetegedés lokalizációja szerint illetékes szakorvosnak vagy az otthoni hospice ellátást végző szolgáltató palliatív jártasságú szakorvosának illetve a palliatív mobil csoport (mobil team) palliatív jártasságú szakorvosának javaslata alapján vagy saját kezdeményezésre a házi orvos.

A NEAK adatai alapján 2020-ban a hospice ellátás esetszáma 11 931 volt, ebből 4 807 volt az intézményi és 7 124 az otthoni ellátás. Az otthoni ellátás – valószínűleg a Covid-időszak ágycsökkentése miatt – valamennyivel növekedett, az intézményi ellátás pedig csökkent az előző évhez viszonyítva. Az ápolási napok száma 289 885 nap (az intézményi ellátásban 99 840, az otthoni ellátásban 190 045 nap). Az átlagos ellátási napok száma az intézményi ellátásban 20,7 nap, az otthoni ellátásban 26,7 nap volt. Az ágykihasználtság 73,2%-ra csökkent az előző évi 83,6 %-ról. Az ellátott betegek közül a daganatos betegek aránya 79,5% volt.

A hospice ellátásban ápolott betegek közül 7 071-en (62,5 %) haltak meg. Ez az intézményekben fekvő betegek 53,2%-a, míg az otthoni ellátásban ápoltak 69,4%-a. Az otthon ápolott betegek 53,8 %-a otthonában hunyt el.

Az otthoni hospice tevékenység százalékos megoszlása a következő: ápolás: 65,3%; tartós fájdalomcsillapítás: 20,7%; gyógytorna: 2,6%; fizioterápia: 0,1%; szociális tevékenység:2,2%; diétás gondozás:1,6%; mentálhigiénés gondozás, tanácsadás: 2,5%; gyógyszerelés: 5,1%. Az alábbi ábrából is látható, hogy az utóbbi 14 évben, az otthoni hospice ellátás finanszírozásának kezdetei óta a gyógyszerelés – tehát a palliatív orvosi tevékenység alacsony: 10% alatt van, és ugyanígy a valódi team munkát is tükröző mentálhigiénés, szociális vagy diétás gondozás is csak néhány százalékot tesz ki. (ld. a 4. ábrát) Az okok között említhetők finanszírozási és szemléleti problémák is.

4. ábra: Otthoni hospice tevékenység százalékos megoszlása, 2006-2020⁶

⁶ Forrás: NEAK

A NEAK adatai szerint pl. az otthoni hospice tevékenység finanszírozása az alábbiak szerint változott 2005 és 2020 között (ld. 2. táblázatot).

2. táblázat: Az otthoni hospice ellátás adatainak összehasonlítása 2005 és 2020 között⁷

	2005	2020
Ellátott esetek száma	1 025	7 124
Hospice napok száma	28 296	190 045
Átlag ápolási nap	27,61	26,7
Egy nap átlag költsége (Ft)	3 630	4 903
Egy eset átlag ápolási költsége (Ft)	100 221	130 803

2005 és 2020 között egy ápolási nap átlag költsége 1 273 Ft-tal, egy eset ápolási költsége 30 582 Ft-tal növekedett.

Az otthoni ellátásban 1 621 fő dolgozott 2020 decemberében a NEAK szerződések alapján: 170 orvos, 205 gyógytornász, 963 ápoló (közülük 137 diplomás ápoló, 85 hospice szakápoló, 741 szakápoló), 80 dietetikus, 44 pszichológus, 71 mentálhigiénés szakember, 66 szociális munkás és 22 fizioterápiás szakember.

A képzések nagyrészt elmaradtak a COVID járvány miatt, illetve volt, amit online meg lehetett tartani. 2020-ban a 40 órás, akkreditált hospice alapképzést a Magyar Hospice-Palliatív Egyesület szervezésében 16-an, a Gondoskodás 2000 Kft szervezésében 49-en végezték el, összesen 65 fő. Sajnos az önkéntes képzés is elmaradt, sőt, az önkéntesek bevonását a hospice ellátásba csak nagyon korlátozottan lehetett megvalósítani a járványügyi intézkedések következtében.

⁷ Forrás: NEAK

Nehézségek

Arra a kérdésre, hogy melyek a legfőbb nehézségeik, 29 hospice szervezet válaszolt (6 intézmény, 1 mobil team, 22 otthoni ellátó). Az általuk kiemelt legfőbb nehézségek az alábbi problémák köré csoportosulnak (az említések sorrendjében)⁸ :

1. Későn kerülnek a betegek a hospice-ba
2. Anyagi nehézségek, alulfinanszírozottság
3. Tájékozatlanság és együttműködés hiánya (főleg a házi orvosok részéről)
4. Orvoshiány, szakember hiány
5. Bizonytalanság az elrendelésről (pl. terminális állapot)
6. Szemléleti problémák
7. Szociálisan hátrányos helyzetű családok
8. Egyéb források megtalálása
9. Infrastrukturális problémák
10. Problémák NEAK-kal

A legfőbb problémakörök változatlanok 2010 óta: későn kerülnek a betegek a hospice-ba; nagy a tájékozatlanság a hospice-ról (főleg a házi orvosok részéről) és az anyagi nehézségek kedvezőtlenül befolyásolják a színvonalas ellátást. (Benyó et al, 2017; Rácz et al, 2019).

A kérdőívben szerepelt még egy kérdés: *„Ha a felsoroltakon kívül adódott más nehézség, vagy megoldásra váró feladat a szolgálat működése, a betegellátás kapcsán, kérjük, fogalmazza meg.”* Erre az alábbi válaszok érkeztek:

- „Több hospice férőhelyre lenne szükség, rengeteg az igény.”
- „Előfordul, hogy a beteg állapota miatt az adott napon az orvosnak és a hospice ápolónak is ki kell menni a beteghez, de egy nap csak egy vizit számolható el. Szükségesnek tartjuk a hospice ellátásban dolgozók vizitdíj emelését.”
- „A járványhelyzet miatt a kapcsolattartás biztosítása okozott problémát, illetve a csomagok átvétele.”
- „Főállású KATÁ-s vállalkozók kedvezőtlen adózása 3 millió Ft felett. Dolgozók bejelentésének nehézkessége ÁNTSz, NEAK. A járvány miatti többletkiadások fedezetének hiánya. Üzemanyag költségek fedezetének hiánya.”

⁸ forrás: MHPE

- „A 150 nap BNO kódoként (pl áttét esetén) kellene; Régiókban nincs hospice osztály, a krónikus ellátások is lecsökkentek a veszélyhelyzet miatt, így nincs mód intézményi elhelyezésre akár terápia beállítása céljából; tévesen értelmezik a 24 órás rendelkezésre állást, ezt 24 órás betegfelügyeletként kérik; legfőbb akadály a házi orvosok hozzáállása.”
- „A kórházak a kiadott zárójelentésen szinte soha nem javasolják az otthoni hospice ellátást.”
- „A COVID járvány miatt a humán erőforrások hiánya okozott nehézséget. A szolgálat működésének fenntartásához támogatást semmilyen formában nem kaptunk, vagy anyagi ráfordítást (maszk, gumikesztyű, védőruha, fertőtlenítőszer). Dolgozók hagyják el a szolgálatot az alulfinanszírozottság miatt.”

A hospice ellátókról és az ellátásról részletes információ található a hospice.hu honlapon. Az előző jelentéseket ld. <https://hospice.hu/hospice-jelentesek>

IRODALOM

- BENYÓ G., LUKÁCS M., BUSA Cs. et al: A magyarországi palliatív-hospice ellátás helyzete, kihívásai, kitorési pontjai. Magyar Onkológia, 2017; 61 (3): 292-299.
- CENTENO C., LYNCH T. et al: Coverage and development of specialist palliative care services across the World Health Organization European Region (2005–2012): Results from a European Association for Palliative Care Task Forcesurvey of 53 Countries. PallMed, 2016, 30(4): 351–362
- MANGEL L., LUKÁCS M. et al: Az első tapasztalatok a palliatív onkoteamrendszer működésével kapcsolatban a Pécsi Tudományegyetemen. Orvosi Hetilap, 2020, 161 (34): 1423–1430.
- RÁCZ K., SZENTE SZ., BABONITS-FARKAS K., HEGEDŰS K. (2019): A házi orvosok és a lakosság ismeretei a hospice-palliatív ellátásról a szentendrei kistérségben. Onkológia&Hematológia, 2019. 5.sz. 32-35.
- RADBRUCH L., PAYNE S. et al: Fehér Könyv az európai hospice és palliatív ellátás standardjairól és normáiról. Az Európai Palliatív Szövetség ajánlásai. 1. rész. Kharón Thanatológiai Szemle, 2010. 14 (3): 1-28.

Dr. Hegedűs Katalin

PhD habil. egyetemi docens, mentálhigiénés szakember,
hospice- és gyásztanácsadó
Semmelweis Egyetem, Általános Orvostudományi Kar,
Magatartástudományi Intézet
hegedus.katalin@med.semmelweis-univ.hu

Farkas Attila Balázs

Magyar Hospice-Palliatív Egyesület titkára
iroda@hospice.hu

Lukács Miklós

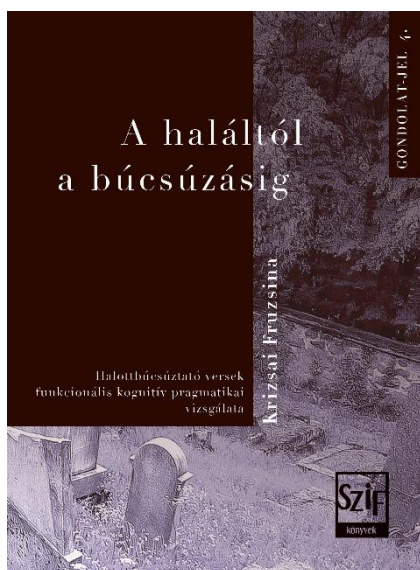
Okleveles ápoló, hospice szakápoló és koordinátor
PTE Klinikai Központ Onkoterápiás Intézet, Klinikai Palliatív Mobil Team
PTE ÁOK Alapellátási Intézet Hospice-Palliatív Tanszék
Magyar Hospice-Palliatív Egyesület elnöke
lukacs.miklos2@pte.hu

KRIZSAI FRUzsINA

A haláltól a búcsúzásig - Halottbúcsúztató versek funkcionális kognitív pragmatikai vizsgálata

Szépirodalmi Figyelő Alapítvány Budapest, 2021.

218 oldal

Krizsai Fruzsina doktori disszertációjának könyvként kiadott változata kivételes és figyelemre méltó perspektíváját nyújtja a halálhoz való emberi viszonyulás elemzésének. A verses halotti búcsúztatók speciális nyelvészeti és folklorisztikai műfaji jellegzetességeinek vizsgálata betekintést enged a diskurzusok résztvevőinek egymáshoz és a halál eseményéhez való viszonyulásába, rávilágítva arra a szociális és történeti kontextusra is, amelyben a búcsúztató versek keletkeztek. A feldolgozott források a 19. század közepétől a 20. század utolsó évtizedéig ívelő spektrumban három - egymástól földrajzilag és nyelvjárás szerint is jól

elkülönülő kéziratos néprajzi gyűjtésben fennmaradt - korpusból származnak: Dél-Gömörből, a Tolna megyei Felsőnyékről, valamint a Csongrád megyei Csanytelekről, nyolc kántor tollából. A végleges adatbázisba 90, életkori csoportok alapján kiválogatott halottbúcsúztató vers került.

Az életkori megoszlás a gyermek, fiatal/középkorú és idős kategóriákat jelenti, annak függvényében, hogy a halottbúcsúztató kinek a halálára íródott. (58-61. o)

A könyv felépítése lehetőséget ad az elsősorban kvalitatív szempontú, ám kvantitatív részeket is magában foglaló elemzés szisztematikus követésére. A fejezetek végigviszik az olvasót a releváns lingvisztikai területeken és definíciókon, segítve az értő olvasást a laikus érdeklődő számára is. A *Bevezetés*-t követő *Elméleti háttér* (2. fejezet) részletesen taglalja a műfaj, a személyiségjelölés, a területi nyelvváltozat, valamint a stílus releváns jellemzőit, míg az *Anyag és módszerek* című 3. fejezet megismerteti a tanulmányozott szövegek

feldolgozásának munkamódszereit és eszközeit. A legizgalmasabb rész kétségkívül a 4., *Elemzések* fejezet, amely a személy-, a tér- és helyjelölés, az időviszonyok, továbbá a stílusbeli, szociokulturális tényezőket is magában foglaló változatosság mentén vizsgálja a korpuszba beválogatott verseket, idézetekkel illusztrálva a nyelvtani jellegzetességeket.

Az alábbiakban szubjektív szempontok alapján szeretnék kiemelni olyan elemeket a kötet különböző fejezeteiből, amelyek a nyelvészeti elemzésekben kevésbé járatos érdeklődő számára is közelebb hozhatják a halotti búcsúztató verseket, és néhány érdekes szempontra irányítják a figyelmet.

A halottbúcsúztató vers mint műfaj olyan alkalmi költemény, amelyben a temetések során a halott búcsúzik a kántor szavain keresztül az őt gyászoló hozzátartozóktól. (23. o.) A vizsgált költemények a 19-20. századi paraszti, falusi közösségekhez köthetőek, jóllehet eredetük a késő középkorban egyházi temetési szertartásokban, majd felsőbb társadalmi rétegekben a halotti búcsúztatókban követhető nyomon. (44.o.) A műfaj jellegzetességei közé tartoznak az általánosan felismerhető tartalmi és szerkezeti összetevők, a gyászolóktól való búcsúztatás hierarchikusan meghatározott sorrendje, valamint az elhunyt és a haláleset egyedisége is. Az emberi élet vége adja azt a perspektívát, amelynek tükrében a kapcsolatok, történések értelmeződnek. A vers mindezek révén segíti a gyász megélését és a közösség búcsúját. (A témához ld. még: Miklós Réka: Középkori kántori költészet a halotti virrasztó zsolozsmaresponzorium prolixum szövegeiben. Kharón, 2021; 25 (1): 25-38.)

A költeményekben olyan fiktív diskurzusok jönnek létre, amelyekben a már csak fizikailag jelen lévő elhalálozott a kántoron át szólítja meg az őt siratókat. A kántor kiváltságos személy, éppen ezért az ő kinyilatkoztatásán keresztül lehetséges a búcsú és az elhunyt személy egyediségéhez, életútjához való hozzáférés. (72-73. o.) Erre jó példa a tanulmányban idézett dél-gömöri és felsőnyéki gyűjtésben egyaránt fellelhető verssor:

„Éntőlem az ő nevében végbúcsúját vegyétek” (DG3: FK33) (72. o.)

A búcsúztatás során megjelenő hierarchia alapja az elhunyt és a tőle búcsúzóknak szociális távolsága, a közelebbi és távolabbi hozzátartozók megkülönböztetése. Minél közelebbi a hozzátartozó, annál hangsúlyosabbá válik az egyénként való megszólítása a sorokban, egyes szám második személyben, míg a nem közvetlen rokonok, ismerősök jellemzően homogén közösségként szerepelnek a távozó búcsúszavaiban. (99. o.)

A versek jellemzően tartalmazznak olyan nyelvi szerkezeteket, amelyekben az elhunyt vagy akár a gyászolók növényi metaforikus kifejezésekben szerepelnek. Ezek a nyelvi képek utalhatnak így az elhalálozott életkorára és a közösségben betöltött szerepére egyaránt. Míg a fiatal felnőttek *virágos növény/virágszál*-ként szerepelnek, akit idejekorán ragadott el a halál, az idősebbeknél gyakoribb a *fa* képének megjelenése, rámutatva a kiteljesedett életre, annak gyümölcseivel is.

„Ezen bús családnak zsenge bimbója volt” (FNY2: GY276) (101. o.)

„Csak imént virult még élte szebb korában

S már hervadva fekszik a halotti ágyban” (FNY:1 FK:14) (103. o.)

„Mint az elvirágzott vihar tépdeste *fa*

Hetvenhat év után megyek a sírba ma” (DG1: I2) 104. o.)

A vizsgált közösségek vallási meggyőződésének és halálképének megfelelően *Isten és a halál* is ábrázolódik a diskurzusban, legfőképp az elhunyttal való vonatkozásban. A halál mint aktív cselekvő okozza a haláleset bekövetkeztét, aki lehet „jótevő” de akár „kegyetlen” is. (107-108. o.) Isten ugyanakkor nem csupán cselekvések, hanem a neki tulajdonított vágyak és szándékok formájában járul hozzá a halál eseményéhez.

„Mert így tetszék az Istennek, legyen áldott szent neve” (FNY1) (11. o.)

A temetési szertartás alatt már csak fizikailag jelen lévő elhunyt térbeli elhelyezkedését a „koporsó”, „sír”, „e világ”, „ég” és „föld” kifejezések használatával helyezik a vizsgált szövegek megfelelő kontextusba. (132. o.) Ezeknek a megjelenítése azt a változást is jelzi, amely a társas viszonyokban, kapcsolatokban következik be a halállal. (140. o.)

„Lelked *fent az égbe tested koporsóba, [...]*
Itt hagyod a földet, itt ezen világot, (CST: GY6) (133. o.)

A búcsúzó/búcsúztató versek hangvétele ünnepélyes, emelkedett és formális, az alkalmazott nyelvi kifejezéseiket választékosság jellemzi. A szövegek kézírataik alapján tervezett, a temetési szertartás előtt elkészített írások, a kántor a gyászolókkal egyeztetve fogalmazta meg a verseket. (179-180. o.) Figyelemre méltó jellegzetesség bennük az – ekkor már a nyelvi gyakorlatban funkcionális szereppel nem bíró - elbeszélő múlt idő alkalmazása, amely a stílusbeli választékosságot, esztétikai motiváltságot hangsúlyozza (pl. *sírba tére, véget ére, özvegységre juta, megállítá szívem*) (186-187. o.). Az elemzés révén a néprajzi gyűjtésekből származó forrásanyagok nyelvészeti vizsgálata alapján felfedezhetővé válnak azok a

motívumok és sémák, amelyekre épülve az egyes közösségek sajátosságai is azonosíthatóvá válnak, egyedi jellegzetességeikkel és értékeikkel.

A könyv bemutatását néhány személyes gondolattal szeretném zárni. Legkorábbi, még gyermekkori emlékeim a temetési szertatásokról talán leginkább a kántorok búcsúztatói verseit idézik fel. Abban az észak-magyarországi faluban, ahol felnőttem, a temetési gyászszertartások egyik legünnepélyesebb és legszemélyesebb részét jelentették, jelentik a mai napig is a halottbúcsúztató versek, amelyeket a gyászolók még a temetési szertartás után is emlegetnek. Az emelkedett hangvételű sorok lehetőséget adnak az eltávozott életéért való hála és megbecsülés kifejezésére, a veszteség megfogalmazására, a személyes búcsúra, a gyász megélésére. Krizsai Fruzsina elemzése olyan szempontokkal gazdagította számomra ezeket a személyes emlékeket, amelyek így még ünnepélyesebbé, egyedibbé válhatnak.

Dr. Zsák Éva

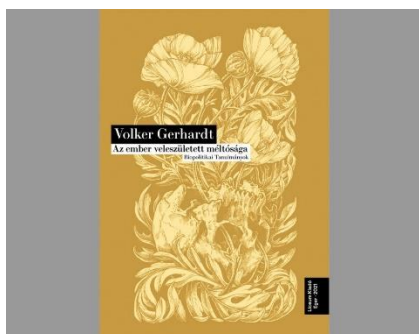
PhD hallgató, társadalomkutató

Semmelweis Egyetem, Magatartástudományi Intézet

zse1976@gmail.com

VOLKER GERHARDT**Az ember veleszületett méltósága (Biopolitikai tanulmányok)**

Líceum Kiadó Eger, 2021.

Volker Gerhardt (1944) filozófus a magyar olvasóközönség számára elsősorban a Friedrich Nietzsche-ről magyarul is megjelent monográfiája révén ismert. A jelen kötetben a munkásságának egy másik vetületébe nyerünk bepillantást, abba a részbe, amely a biopolitika különböző kérdéseit taglalja. Gerhardt 2001-ben meghívást kapott a Német Szövetségi Köztársaság Etikai Tanácsába, a kötet írásai a meghívást követő időszakban születtek.

A kötet számos bioetikai kérdést érint, ezek közül jelentős súly helyeződik a személy státuszának a tárgyalására, elsősorban a német Alkotmánybíróság 1975-ben hozott ítéletének, illetve az 1990-es embrióvédelmi törvénynek a kontextusában. Gerhardt a filozófiai hagyományt, ezen belül is legfőképpen a német filozófiai hagyományt mozgósítja elemzései során. A filozófiai álláspontjai rendszerint az élet különböző érintett területeinek konkrét jogi szabályozásával, a szabályozások megalapozásával folytatott párbeszéd során kerülnek kifejtésre.

A jelenlegi magyar kiadás egyik kuriózuma, hogy Gerhardt külön a magyar kiadáshoz új előszót készített (a régi is szerepel a kötetben). Ebben reflektálhatott például a német Alkotmánybíróság 2020 februárjában meghozott azon döntésére, amely alapjogsértőnek találta a német büntetőtörvénykönyvnek az öngyilkosság rendszeres, szervezett elősegítését kriminalizáló rendelkezését. Az Alkotmánybíróság érvelése azokra az esetekre vonatkozott, amikor a beteg önrendelkezési jogát gyakorolva maga rendelkezik a saját haláláról, maga idézi elő saját halálát, ehhez azonban igénybe veszi valaki másnak a közreműködését. Gerhardt a döntéssel szimpatizáló álláspontjának részletes kifejtését a kötetnek azokban a fejezeteiben találhatjuk meg, amelyek a személy életvégi önmeghatározásának, önrendelkezésének kérdéseit tárgyalják mélyreható módon. A Kharón olvasói számára talán éppen ezek a tanulmányok: a *Végső segítségnyújtás (A morális probléma egy gyógyíthatatlan beteg halál*

iránti kívánságának kezelésében), illetve A halál szüksége és szükségessége vonhatják a leginkább magukra a figyelmet. A gerhardti álláspont teljeskörű megalapozása azonban csak akkor tárul fel számunkra, ha a többi, a kötetben taglalt cselekvési opció – in vitro fertilizáció, abortusz, klónozás stb. – elemzését is alaposan követjük. A teljesebb megértés az életvégi döntés gerhardti álláspontját tekintve azért is fontos, mert tágabb kontextusban markánsabban rajzolódik ki a szenvedő embertársainkhoz való viszonya, a gondoskodás hangsúlyozása, amely az élet befejezése mellett hozott döntés körülményeit tekintve fontos szereppel bír: „Biztosak lehetünk abban, hogy az élet megszakításának kívánsága annál ritkábban lép föl, minél közelebb állnak valakihez szenvedésében is hozzátartozói és barátai. Ezért kell az élőknek törekedniük a haldoklóval való közösségre. Csupán így lehet az igazán halt halál az élet része.” (131.o.)

A kötet színesíti a hazai bioetikai irodalmat, ezen belül erősíti annak a hagyománynak a jelenlétét, amely a német filozófusok által művelt bioetika. A jelen kötet a Debreceni Egyetem Bioetikai kutatócsoportjának és az Eszterházy Károly Egyetem Filozófia Tanszékének együttműködésében jelent meg.

Dr. Kőműves Sándor

egyetemi adjunktus

Debreceni Egyetem Általános Orvostudományi Kar

Magatartástudományi Intézet

komuves.sandor@med.unideb.hu